

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

Українська мова 10

клас

Рівень стандарту

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Назва стилю	Сфера використання	Функція	Стильові риси	Мовні засоби
Науковий	Освіта, наука, техніка	Виклад наукового матеріалу	Точність, логічність, абстрактність	Нейтральна лексика, терміни, віддієслівні іменники, складні речення зі сполучниковим зв'язком
Художній	Красне письменство	Естетична насолода	Образність, виразність, емоційність, оцінний характер мовлення	Емоційно забарвлені й нейтральні слова, діалектизми, тропи, вільний порядок слів у реченні
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування	Емоційність, невимушеність, оцінний характер мовлення	Розмовна й просторічна лексика, фразеологізми, вигукки, модальні частки, звертання, прості речення, неповні речення, окличні речення
Офіційно-діловий	Офіційно-ділові стосунки	Урегулювання службових стосунків	Офіційність, строга точність, стислість викладу	Нейтральна лексика, офіційні слова і вирази, мовленнєві штампи, складені сполучники, розповідні речення, повні речення, речення з рядами однорідних членів
Публіцистичний	Громадсько-політичне життя	Повідомлення, вплив	Закличність, пристрасність, оцінний характер мовлення	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, тропи, фразеологізми, спонукальні речення, окличні речення, риторичні запитання
Епістолярний	Спілкування, обмін інформацією	Листування	Невимушеність	Звертання, традиційні словосполучення на початку і в кінці послання, етикетні формули
Конфесійний	Релігійні заклади, особисте життя	Спілкування віруючих, мова церкви	Урочистість	Церковна лексика, старослов'янізми, тропи, речення стандартної будови

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Голосні звуки

а о у е и і

Приголосні звуки

Складні

Гласні

Складні

Тверді

Д
З
ДЗ
Г
Г

Т
С
Ц
К
Х

Н
Л
Р

Губні

Б

П
Ф

В
М

Шиплячі

Ж
ДЖ

Ш
Ч

М'які

Д'
З'
ДЗ'

Т'
С'
Ц'

Н'
Л'
Р'
Й

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

Українська мова 10 клас

Рівень стандарту

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2010

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання підвищеної складності;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

завдання конкурсного характеру;

завдання для роботи зі словником;

завдання з елементами дослідження.

Дорогі десятикласники!

Цим підручником починається вивчення української мови на рівні стандарту в старшій профільній школі.

Ви матимете змогу поглибити й систематизувати отримані раніше знання з орфоєпії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, морфології, стилістики. Навчитесь доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях із дотриманням українського мовленнєвого етикету, знайдете точки дотику мови як з літературою та історією, так і з математикою, біологією, географією тощо. Отримаєте задоволення від самостійного дослідження мовних явищ, виконання творчих проєктів, створення власних висловлювань, роботи з додатковими інформаційними джерелами, а також мандрівок рубриками *«Культура мовлення»*, *«Моя сторінка»*, *«Мовленнєва ситуація»*.

Перш ніж розпочати роботу за підручником, зверніть увагу на узагальнювальні схеми в додатках – тут представлені основні теоретичні відомості з курсу української мови 5–9-х класів. Цей матеріал допоможе вам у навчанні в 10-му класі.

Під час опрацювання кожного параграфа радимо спочатку ознайомитися з ключовими питаннями теми, пригадати вивчене та виконати вступне завдання дослідницького характеру, щоб зробити хоча й невелике, але власне відкриття. Потім доцільно уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх та виконати різноманітні тренувальні вправи. Завершуються параграфи висновками, у яких стисло подаються основні положення теми. Завдання рубрики *«Самооцінка і самоперевірка»* стануть вам у пригоді під час повторення вивченого та підготовки до підсумкової атестаційної роботи.

Вправи з позначками *«Попрацюйте в парах»*, *«Два – чотири – всі разом»*, *«Мозковий штурм»*, *«Мікрофон»* виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Тут ви знайдете чотири словнички, скорочені відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Бажаємо вам успіхів у набутті знань, в оволодінні вмінням їх застосовувати, а також самостійних творчих пошуків і відкриттів.

ВСТУП

Функції мови і мовлення. Роль мови у формуванні й самовираженні особистості

Мово! Пресвятая Богородице мого народу!

К. Мотрич

1. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями. Два висловлювання (на вибір) запишіть у зошит.

* * *

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! У тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; у тобі, мово, неосяжна душа народу – його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його...

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого (*С. Плачинда*).

І. Марчук. Пробудження

* * *

Національна мова – це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом – вони витвір світового колективно-го людського розуму (*Г. Нудьга*).

* * *

Слово – наше повнокровне життя, невмируче джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні і естетичні оцінки та вподобання (*І. Вихованець*).

* * *

У народу є чаша, яку можна назвати оберегом вічності. Ту криницю живить потужна ріка мови, у неї впадають джерела казки, пісні, мрії, уяви, всеосіяжної творчості. Народи, які не оберігають чашу пам'яті, неминуче гинуть (*О. Бердник*).

Рідний край. Малюнок
Марини Макарич, 14 років

* * *

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід (*Панас Мирний*).

* * *

Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Ніжна душа нашого народу бринить у слові. Слово, оповите любов'ю, вигранене вічністю, музично-незбагненне і сонячно-прозоре, заходить у серце і настроює струни ніжності. Ніжність у щасті, ніжність у сумі, ніжність у щемну годину. З ніжної душі – у слово ніжне й западне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня, у слово-диво, у слово сонячно-кларнетне. Дивиться мудрими очима ніжність і промовляє до нас зелен-травною, яблуновоцвітною весною, червоним осіннім зойком клена – і ніжністю слова (*І. Вихованець*).

Поміркуйте

- Що може трапитися з людиною, коли її позбавити можливості спілкування?
- Які існують засоби спілкування? Чому мова серед них є найважливішим засобом?
- Які факти свідчать про те, що мова – засіб пізнання?
- Що, крім інформації, ми передаємо іншим людям, спілкуючись із ними за допомогою мови?

- Чи правильно кажуть, що мова – це носій культури?
- Чому мова – це скарбниця? Що треба зробити, щоб вона поповнювалася?
- Чи може суспільство функціонувати без мови?

<p>Функція спілкування</p>	<p>Мова і мовлення належать до унікальних явищ людського життя і виконують у суспільстві різноманітні функції.</p> <p>Найважливіша з них – функція спілкування (комунікативна). Завдяки мові люди спілкуються між собою, публічно висловлюють свою волю, бажання, прагнення й перестороги. Ще видатний французький письменник <i>Антуан де Сент-Екзюпері</i> писав, що найбільша у світі розкіш – це розкіш людського спілкування.</p>
<p>Пізнавальна функція</p>	<p>Крім того, мова є важливим засобом пізнання навколишнього світу, адже в ній нагромаджено досвід попередніх поколінь, який закодовано у слові. У кожній мові таким чином фіксується неповторна картина світу, багата інформація, яка потім засвоюється людиною.</p>
<p>Культурно-носна функція</p>	<p>Мова є носієм культури. Через мову відбувається засвоєння людиною культури свого та інших народів. Разом з мовою ми сприймаємо пісні, казки, жарти, звичаї й традиції народу.</p>
<p>Естетична функція</p>	<p>Якщо в побутовому мовленні мова виконує переважно функцію спілкування, то в художньому вона є засобом образотворення, виконує естетичну функцію, тобто є джерелом естетичної насолоди від сприйняття художнього образу. Мова допомагає сприймати й розуміти світ крізь призму прекрасного. Отже, вона є першоелементом культури й лежить в основі розвитку різних видів мистецтва, які мають естетичне значення в суспільстві.</p>
<p>Експресивна функція</p>	<p>Експресивна функція мови полягає в тому, що завдяки слову кожен з нас розкриває для інших людей свій неповторний внутрішній світ, світ своєрідних думок і почуттів. «Заговори, щоб я тебе побачив», – казали античні мудреці.</p>

2. Мозковий штурм. Що є спільного для всіх функцій мови?

3. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями.

* * *

Рідна мова – це найособистіша й найглибша сфера обстоювання свого «я», коли воно є, своєї особистості і національної гідності (*І. Дзюба*).

* * *

Мова єднає між собою представників певного народу в часі і в просторі. Прилучення людини до рідної мови – це входження її в суспільство, підключення до колективного розуму. Усвідомлення себе як людини здійснюється через мову рідних дитині людей, а тому протягом усього свого життя кожен сприймає цю першу мову в оточенні

спогадів про батька й матір, братів і сестер, про рідний дім. Позбавити людину рідної мови – чи то згідно з її волею, чи всупереч їй – аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності (В. Русанівський).

* * *

Наша мова – найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно затягує (Д. Лихачов).

* * *

Мовою не тільки визначається національний характер людини, її закладено в нас генетично, вона виступає тим успадкованим інструментом, який поєднує теперішні покоління з попередніми. Науковці стверджують, що сучасна електроніка дозволяє розрізнити національні особливості плачу новонародженої дитини. Здогад про генетичну спадковість мови ще в XVIII ст. висловив німецький філолог *Вільгельм фон Гумбольдт*. Він вважав, що мову закладено у вигляді коду в нейроклітинах людського мозку, що цей код генетично передається від батьків дітям. Теорія Гумбольдта знаходить підтвердження й у наш час. Сучасні вчені спостерегли, як чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток людини (Г. Стульська).

Поміркуйте

- Серед учених існує думка про те, що людина може найбільше розвинути свій талант на основі рідної мови. З чим це пов'язано?
- Як ви вважаєте, чому не можна забувати рідну мову?
- Чому мову називають генетичним кодом народу?
- Як мова впливає на формування особистості?
- Яку роль відіграє мова в житті кожної людини?

Мова й особистість

Збагачуючись знаннями, відображеними в мові, людина формує себе як особистість. А під час повсякденного спілкування ми реалізуємо себе, виявляючи своє ставлення до навколишнього світу. Насамперед мова сприяє національному самоототожненню. Так, українці Росії, Канади, Америки та інших країн, де є українська діаспора, виражають належність до українства українською мовою. Особливо зростає роль мови в наш час, коли на неї покладається важливе завдання прилучення якнайбільшої кількості наших співгромадян до виявлених у слові національної духовності, моралі й культури.

4. Колективне завдання. Дайте кожен відповіді на подані запитання одним-двома словами. Узагальніть колективом усі учнівські відповіді і вплишіть найвлучніші з них у заздалегідь накреслені на дошці схеми.

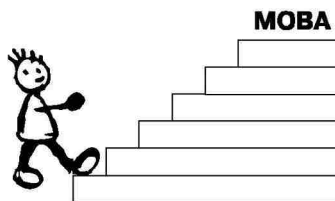

Плакат Соломії Старак, 14 років

1. Чим для людини є мова?

2. Чим збагачується людина, вивчаючи мову?

Право на життя

Безсмертя мови є часточкою безсмертя людини і її народу. Тому **потрібно берегти свою мову**, в якій відбилася душа народу, щоб донести до майбутніх поколінь найзаповітніші думки наших предків і сподівання наших сучасників:

Нас далеко чути, нас далеко видно,
Дмуть вітри історії в наші паруси.
Розвивайся й далі, мово наша рідна,
І про нас нащадкам вістку донеси.

(О. Підсуха)

? Запитання і завдання для узагальнення

1. Які функції виконує мова в суспільстві?
2. Яка основна функція мови? Які структурні одиниці мови виконують її?
3. Розкажіть про роль мови у формуванні й самовираженні особистості.
4. Аргументовано доведіть, що мова є найдивовижнішим явищем у світі.
5. Яким шляхом, на вашу думку, треба йти Україні, будуючи мовну політику?
6. Проведіть у класі конкурс на знання прислів'їв, приказок, афоризмів про мову, слово. Після закінчення конкурсу запишіть 2–5 таких висловів у свій зошит.
7. Складіть вірш або підготуйте усне повідомлення про функції мови в суспільстві.

Агатангел Кримський

Найвідомішим поліглотом України є, безперечно, академік Агатангел Кримський – видатний український сходознавець, історик, мовознавець, письменник і громадський діяч, людина універсальних знань і колосальної творчої спромоги. Він навіть не міг назвати точної кількості тих мов, які знав (а це були не тільки живі мови, але й мертві), проте приблизно окреслював їх число шістдесят'яма. Головна спеціалізація вченого – східні мови, з яких він залишив дуже багато перекладів, а також досліджував їхні особливості. Найбільше цей видатний поліглот вивчав саме українську мову.

Про його феноменальні мовні здібності ходили легенди, сучасники переказували численні комічні випадки, пов'язані з дивомовником. Ось один із таких випадків. Якимось до Агатангела Кримського прийшов студент і під час розмови поцікавився, чи прийняв би професор його на роботу, якби він почав вивчати всі азійські мови, що їх знає Кримський. На це Агатангел Юхимович відповів: «Ні, але дуже радо прийняв би вас на роботу тоді, коли б ви вивчили всі ті європейські мови, яких я не знаю». Зрозуміло, що це було неможливо, оскільки таких мов у природі не існувало.

Цікаво знати

Дослідники українських прізвищ з'ясували, що найчисленнішою групою серед найменувань є ті, що утворилися від власних імен. Найпоширеніші прізвища, які походять від імені Іван (близько 130 форм), – *Іваненко, Іванишин, Іванів, Іванців, Івас, Іваниця, Іванченко...* Більше як півсотні прізвищ походять від таких імен, як *Григор, Михайло, Семен, Степан, Федір, Яків*.

Як це було

Синус і затока

Слово *синус* латинського походження і означає «затока». Який же зв'язок має затока із синусом?

Дугу кола можна уподібнити до зігнутого лука, а хорду, що її стягує, – до тятиви цього лука. Один індійський математик саме так і назвав свого часу півхорду – *тятивою*. Проте при перекладі індійського тексту арабські математики зіткнулися з проблемою: особливістю арабської мови є те, що в ній виписуються лише приголосні літери, а голосні пропускаються. Отже, голосні, ужиті в слові, доводиться встановлювати з контексту. Слово *затока* арабською має однакові приголосні зі словом *тятива*. Перекладач, який пізніше перекладав арабський текст латинською мовою, утрудився прочитати його як *затока*, що латиною звучить як *синус*.

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов.

М. Пилинський

РІВНІ МОВНОЇ СИСТЕМИ. НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

Ви знатимете:

- рівні мовної системи та норми української літературної мови;
- види й засоби спілкування;
- вимоги до культури мовлення;
- особливості національного мовленнєвого етикету.

Ви вмітимете:

- спілкуватися відповідно до вимог культури мовлення;
- використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 1. Рівні мовної системи. Норми літературної мови

Про рівні мовної системи, їхні одиниці та необхідність дотримання норм літературної мови

Пригадайте

- Які розділи мовознавства ви знаєте? Що вивчає кожен із них?

5. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Як ви розумієте твердження автора: «Мова є системою»? Які приклади інших систем ви могли б навести? Чим мовна система подібна до них?

Мова є системою. Система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Якщо із системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Уявіть собі, що з пашої мови зник звук [б]. У такому випадку слова, які мають цей звук, довелося б вимовляти без нього або замість нього вживати найближчий за звучанням до нього звук [п], що призвело б до непорозумінь (*М. Кочерган*).

II. Наведіть кілька прикладів того, як вилучення окремого елемента із мовної системи може стати причиною непорозуміння.

Мовні рівні

Мовна система має **чотири рівні**. Найнижчим рівнем є **фонетичний**, далі йде **морфемний**, потім **лексичний**, і найвищим рівнем є **синтаксичний**. Кожен рівень має свою **одиницю**:

Одиниці мови

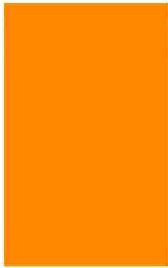
- фонетичний – звук;
- морфемний – морфему;
- лексичний – слово;
- синтаксичний – словосполучення, речення.

Мовні рівні не є автономними, незалежними. Морфемний рівень виражає найзагальніші елементи змісту і готує матеріал для побудови слів. На лексичному рівні формуються конкретні елементи змісту, але це ще не сам зміст. На рівні словосполучення актуалізуються, уточнюються потрібні для вираження змісту значення слів. Зміст виражається через речення, яке є основним знаком мовлення. На рівні тексту змісти окремих речень зливаються, взаємодоповнюються і таким чином передають не ізольовані деталі дійсності чи окремі думки, а цілсну картину в її динаміці й розвитку.

Така логічна схема більш-менш однакова для всіх мов. Але чим глибше ми проникаємо в структуру мови, тим більше виявляється її своєрідність.

Зміни мовної системи

Рівні мови можуть змінюватися. Найбільш чутливою до змін у суспільстві є **лексика**. Одні слова з'являються в мові (*саміт, електрот, портфоліо*), інші зникають.

Щоправда, основний словниковий склад змінюється повільно. За даними американського мовознавця *М. Сводеша*, за 1000 років змінюється 20 % слів основного словникового фонду. Повільніше за словниковий склад змінюється **фонетика**. Зміни у фонетичі важко помітити протягом життя одного покоління. Однак фонетичні зміни все ж мають місце. Наприклад, у давньоукраїнській мові зникли голосні звуки [ѣ] і [ѣ], звук [ѣ] перейшов у [ї], стало діяти чергування [о], [е] з [ї] в закритому складі тощо.

6. Мозковий штурм. Що є спільного й відмінного між звуком, словом і реченням?

7. І. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив. Поясніть, як ви розумієте зміст двох перших рядків.

М. Алексамати.
Побачення (фрагмент)

І кохання має пори року,
Має вихідні й святкові дні,
То воно дає гіркі уроки,
То майне прощально вдалині.
То в життєвих нетрях заблукає
Й, повернувшись, упаде до ніг.
І на всій землі того немає,
Хто б йому простить цього не міг.
Скільки сліз пролито через нього,
Та вирує пристрасть в нім яка!
І хоч терном встелена дорога,
Та ніхто із неї не зверта.

(Г. Дудка)

II. На основі тексту покажіть функціонування в мовній системі чотирьох рівнів. Наведіть приклади одиниць кожного рівня. Який із рівнів реалізується лише в усному мовленні?

III. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте орфограми та пунктограми. Накресліть схему останнього речення.

8. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. До якого стилю мовлення він належить?

КУДИ ПЛИВЕ МІСТО

У XIX столітті про катастрофічні наслідки глобального потепління ще й не чули, вважаючи його початком райського життя для землян. Тоді мріяли про різні способи покращення клімату.

Один учений, наприклад, запропонував розтопити льоди, посипавши чорним пилом арктичну кригу, адже темний колір добре притягує сонячну енергію. Понад 100 років тому не зважали на те, що рівень води підвищиться. Навпаки, сподівалися, що на узбережжі Північного Льодовитого океану стане значно тепліше. Отоді, мовляв, людство не знатиме горя-бід, сіятиме на Півночі пшеничку та садитиме картопельку. А рясні дощі, може, випадуть аж в азійських та африканських пустелях.

Зараз учені далекі від думки влаштувати з доброго дива новий всевітній потоп. Їх тривожить загроза танення крижаної шапки Землі. Тож найвидавніші уми планети пропонують свої проекти, як цього уникнути. По-перше, радять вивести на космічну орбіту величезні дзеркала, що відбиватимуть надлишки сонячної енергії, по-друге, розпилювати в атмосфері хімічні речовини, які б не пропускали частину сонячних променів до земної поверхні, по-третє, вивести рослини з листям, що відбивало б сонячне проміння.

О. Шовкуненко. Криголам

Поки вчені роблять свою справу, **архітектори** обмірковують, як ми житимемо, коли вся поверхня Землі опиниться під водою. За прогнозами, протягом ХХІ століття рівень Світового океану підніметься на 20–90 см!

Нещодавно **зодчі** запропонували проект плавучих міст-островів, що нагадують велетенські лілії. Такі міста триматимуться на воді, як поплавки, і вміщатимуть до 50 тисяч мешканців. Життя городян забезпечать екологічно чисті види енергії – вітру, сонця, припливів і відливів; а рослини, якими ці міста будуть озеленені, постачатимуть смачні овочі та фрукти (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, які речення – прості чи складні – переважають у тексті. Як ви думаєте, чому? Які з цих двох видів речень допомагають повніше передати думку, точніше виразити зв'язки між явищами?

2. Запишіть у фонетичній транскрипції чотири слова (на вибір), у яких є букви, що позначають два звуки.

3. Знайдіть слова із суфіксами, які надають словам зменшено-пестливого відтінку. З якою метою використано ці слова в тексті?

4. Випишіть словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Визначте головне та залежне слово в кожному словосполученні.

5. Випишіть із речень тексту вставні слова. Яку роль відіграють вони в структурі тексту?

6. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення двох виділених слів. Чи є вони синонімічними? З якою метою в тексті використано обидва слова?

9. I. Спишіть речення. Підкресліть члени речення та надпишіть над кожним словом його частину мови. Випишіть словосполучення.

Похилився колос на долоню, довгим вусом шепче про врожай (*II. Дорошко*).

II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть до кожного повнозначного слова спільнокореневі. Виділіть словотворчі суфікси та префікси.

Норми мови

Упорядкованості мовній системі надають **мовні норми**. Норма властива кожній національній літературній мові як основна і необхідна умова її існування й повноцінного функціонування в суспільстві.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що вважаються правильними і сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства.

Ознаки мовної норми

Визначальними **ознаками мовної норми** є гнучка стабільність, варіантність, дотримання ustalених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування слів, граматичного оформлення висловлювання. Порухення літературної мовної норми спричиняються, наприклад, сплутуванням слів, що мають близьке звучання, але відмінне лексичне значення (*тактовний – тактичний, талан – талант*); впливом діалектної вимови (*хожу, ходю* замість літературного *ходжу*); незнанням законів синтаксичної сполучуваності слів (*молодший брата* замість нормативного *молодший за брата*) тощо.

Мовні норми і стиль

Мовні норми є спільними для різних стилів мовлення. Проте кожен з них має і свою специфічну – внутрішню – норму. Наприклад, використання слів *привіт! бувай!* у значенні одиниць мовного етикету для сучасної української літературної мови є нормативним. Однак внутрішня норма **офіційно-ділового** стилю не допускає вживання цих слів у своїх текстах. Для стильової ж норми **розмовного** мовлення названі слова є цілком прийнятними.

Зверніть увагу! Закони писемної мови зібрані в «Українському правописі» (редакція 1993 року). У цьому документі відтворено основні правила граматики, орфоєпії, графіки. Усе, що суперечить цим правилам, є порушенням норми. Ілюстрації до наведених правил ви знайдете в словниках.

Види норм

Норми української літературної мови поділяються на *орфоєпічні, лексичні, граматичні* (морфологічні, синтаксичні), *стилістичні, орфографічні, пунктуаційні*.

Види норм української літературної мови	
Орфоєпічні	Регулюють наголошування слів, а також вимову голосних і приголосних звуків
Лексичні	Визначають можливості використання слова відповідно до лексичного значення та його відтінків, а також правила сполучуваності слів у реченні
Морфологічні	Визначають літературні форми слів

Види норм української літературної мови	
Синтаксичні	Визначають правила побудови словосполучень і речень
Стилістичні	Визначають доцільність використання мовних одиниць різних рівнів у тому чи іншому стилі мовлення
Орфографічні	Визначають правила написання слів
Пунктуаційні	Фіксують систему правил уживання розділових знаків

Сфера застосування норм

Мовні норми різняться **сферою застосування**. Наприклад, орфографічні і пунктуаційні норми стосуються лише письма, а орфоепічні реалізуються тільки в усному мовленні. Частина норм є актуальною як для письма, так і для усного мовлення. Такими є норми, що стосуються лексичного складу мови або утворення форми слова чи побудови речення згідно з граматичними правилами.

10. Прочитайте висловлювання відомого українського мовознавця. Поміркуйте, чи має право носій мови ігнорувати установлені мовні норми, якщо його смаки й оцінки не збігаються з ними.

З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Однак практичні потреби порозуміння, спілкування і закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає (*Ю. Шерех*).

11. І. Прочитайте типові мовні звороти, що вживаються в автобіографії, характеристики. Які норми в них порушено? Запишіть правильно.

Підвищення в посаді, урядові винагороди, робота по сумісництву, по закінченню, поступити в інститут, приймати участь, працюю в якості вчителя, написати свою власну біографію, працюючи на даній посаді, вдосконалив знання по роботі, інженер по обслуговуванню, відношення в колективі, відношення до роботи, гармонічний розвиток, особовий приклад, отримувати досвід, курси по вивченню іноземних мов.

II. З двома зворотами складіть і запишіть речення, характерні для вищезгаданих ділових паперів.

12. І. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки відповідно до пунктуаційних норм. Обґрунтуйте орфограми.

1. Криниця розбалакалась з відром і вікна променями протирають очі (*Н. Гнатюк*). 2. Уміння розв'язувати задачі таке ж практичне мистецтво як і вміння плавати бігати чи танцювати (*Д. Поля*). 3. Почалося у сонця

безсоння і подовшали раптом дні (В. Симоненко). 4. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 5. Тихі води дніпрові я стрічав у дорозі сині хмари діброви спілі ранки та грози (А. Малишко). 6. Натрудившись у квітні перецвівши у маю йдуть дерева перелітні в повінь лагідну своєю (М. Рильський). 7. Край прогнутаго вечорого неба врзаючись у зоряну імлу і досі трудиться старий нагорблений вітряк (М. Стельмах).

II. Назвіть, чим ускладнено кожне речення. Знайдіть і підкресліть у двох реченнях дієприслівникові звороти.

Із глибин мовознавства

Мовні норми з часом можуть змінюватися, утрачати силу. Ці зміни вивчають мовознавці і на ґрунті досліджень формують нові правила чи редагують існуючі. Іноді в мові співіснує кілька норм. Сучасна українська літературна мова має значну кількість варіантів на різних рівнях, наприклад на фонетичному (зага́дка, помі́лка, за́вжди), морфологічному (подарунок сину – подарунок синові, п'ятьма – п'ятьома) тощо.

13. Попрацюйте в парах. Запишіть по черзі словосполучення, добираючи з дужок найбільш точне слово. Мотивуйте свій вибір.

(Прихильник, шанувальник, послідовник) таланту; (доступний, зрозумілий, досяжний) виклад; (обіймати, осягати, охоплювати) посаду; (свідоцтво, посвідчення, посвідка) про народження; (сперечання, спір, дискусія) у пресі; (говорити, казати, висловлювати) думки; (оплачувати, сплачувати, платити) борги; (діставати, здобувати, набувати) освіту; (вичерпна, фундаментальна, глибока) відповідь; (хиба, помилка, вада) в розрахунках; (проведення, здійснення) валютних операцій.

14. Мікрофон. Чи згодні ви з твердженням польського письменника Адама Міцкевича: «Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження»? Обґрунтуйте свою відповідь.

15. Відредагуйте подані речення відповідно до норм літературної мови і запишіть.

1. Слухачі не зрозуміли смислу нового терміна. 2. Від сьогодні він звільнений із цієї посади. 3. Відношення між учнями та вчителями мають бути доброзичливими. 4. Для капітального ремонту нам підійде любий матеріал. 5. У цьому році я завершую навчання в інституті. 6. У відповідності з рішенням журі перемогу було присуджено наймолодшому учаснику. 7. Передсвяткова виставка-продаж відбудеться за адресом: вулиця Дмитрівська, 34. 8. Завдання потрібно виконати при всіх обставинах. 9. При відсутності старости класу його заміщає хтось другий. 10. Так як оратор не додержувався регламенту, то голова зборів лишив його слова.

16. I. Порівняйте наведені тексти. Визначте тему, стиль і тип мовлення кожного з них. Яким завданням підпорядковується добір мовних засобів у цих текстах? Чи дотримано стилістичних норм?

1. Дуб звичайний – однодомна рослина родини букових. Дерево 20–50 м заввишки, з широкою неправильною кроною. Молоді гілки зе-

ленувато-бурі або червонуваті, голі або ледве опушені. Кора на стовбурі і багаторічних гілках темно-сіра. Листки короткочерешкові, видовжено-оберненояйцеподібні, перистолопатові, біля основи – з вушками. Цвіте протягом квітня – травня; плодоносить у вересні – жовтні.

Утворює чисті насадження або росте в суміші з іншими породами майже по всій території України (З енциклопедичного довідника).

Г. Толстєкін. Дубовий гай

2. У багатьох чудових українських народних піснях оспівано зелено-го патріарха лісів. У багатьох віршах постає він як символ незламної сили, могутності та переможного довголіття!

Дуб і справді живе надзвичайно довго. У селі Верхня Хортиця, яке нині перетворилося на передмістя Запоріжжя, височить старезний дуб-велетень, вік якого – понад вісімсот років. Ще за часів Київської Русі з брунатного жолудя проклонувся паросток і, пабираючи сили, згодом перетворився на могутнє розлоге дерево. Під ним проходили слов'янські племена, мешканці південних степів, у його затінку відпочивали, ховалися від дощу або палючого сонця. Нині над дубом-велетнем мчать реактивні лайнери, пролітають штучні супутники Землі, а він, як і колись, живе, зеленіє, задумливо шумить серед безкраїх рідних обшпирів (С. Івченко).

II. Перекажіть усно другий текст. Завершіть переказ висновком про такі риси людини, як незламність, могутність і стійкість, символом яких є дуб.

17. Відредагуйте текст. Поясніть типові помилки у вживанні лексичних засобів.

Галина перебувала на підприємстві на гарному рахунку. Вона домоглася успіху шляхом сумлінної праці. Хоч на початку з нею і не хотіли рахуватися. Це їй коштувало чимало зусиль. Трудова наполегливість викликається заінтересованістю дівчини в збільшенні виходу продукції. І цього аж ніяк не можна скинути з рахівниці. Збоку вона виглядала цілком щасливою. Спочатку вона лише намацувала новий стиль в роботі, та згодом розгорнула свою діяльність. У кінцевому рахунку вона перемогла (За К. Гордієнком).

18. **Мозковий штурм.** Як відомо, мова – це одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Стосовно цього доведіть або спростуйте тезу: «Мовна норма – категорія історична». Скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника.

1. Мова має чотири рівні, які утворюють загальну систему мови. Кожен рівень має свою одиницю і вивчається окремим розділом мовознавства.
2. Унормованість літературної мови є її найголовнішою ознакою. Опанування норм сприяє підвищенню культури мовлення.

§ 2. Культура мовлення

Про основні вимоги до культури мовлення, а також про типові мовленнєві помилки та способи їх усунення

Пригадайте

- Яке мовлення вважається доречним, точним і змістовним?
- Що означає говорити й писати правильно?

19. І. Прочитайте текст. Як автор тлумачить поняття *культура* і *мовна культура*? Користуючись довідниковою літературою, дайте визначення термінів *культура* і *культура мовлення*. Порівняйте визначення, знайдені вами, з авторськими тлумаченнями.

ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

Людина створила культуру, а культура – людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови.

Культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника (*В. Русанівський*).

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення тексту. Чи погоджуєтеся ви з автором?

Поняття культури мовлення

Культура мовлення – це дотримання мовцями ustalених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення.

Крім того, культура мовлення – це і відповідний розділ мовознавства, який розробляє правила вимови, наголошення, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень та вимагає від мовців їх неухильного дотримання.

Значення культури мовлення

Володіючи нормами культури мовлення, можна уникнути багатьох проблем, конфліктів, швидше досягти життєвих цілей. **Мовлення людини – це своєрідна візитна картка, це свідчення рівня освіченості особи, її культури, а разом з тим – це і показник культури суспільства.** Словесний бруд, що заповнює мовлення громадян, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я народу. Ще мудрий Езоп довів, що наше слово – це і найкраще, що є в розпорядженні людини, і найгірше, чим вона володіє.

Основні вимоги до культури мовлення	
Якості мовлення	Правила мовлення
Змістовність	Продумувати тему й основну думку висловлювання; підпорядковувати матеріал темі й основній думці; говорити й писати лише те, що добре відомо; не говорити й не писати зайвого
Логічна послідовність	Говорити й писати послідовно, забезпечувати смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті, систематизувати дібраний матеріал
Багатство мовних засобів	Використовувати різноманітні мовні засоби (слова, словосполучення, речення), уникати невинновданого повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій
Виразність	Добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку, бути оригінальним у висловлюванні
Точність	Знати предмет мовлення й закони літературної мови, добирати слова й будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлювання, правильно використовувати багатозначні слова, синоніми, омоніми, антоніми, пароніми, фразеологізми
Доречність	Ураховувати адресата висловлювання, як буде сприйняте сказане, за яких обставин відбувається спілкування
Правильність	Дотримуватись орфоенічних, лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних, орфографічних, пунктуаційних та стилістичних правил літературної мови

Грамотність і багатство мовлення

Основою мовленнєвої культури є **грамотність**, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але мовлення має бути не тільки правильним, а й **лексично багатим, синтаксично різноманітним**. Щоб цього досягти, потрібно вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати різну літературу, звертаючи увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі варіанти висловлювання.

Багатство мовлення визначається **смисловим насиченням** слова, що створюється правильним і доречним застосуванням у мовленні синонімів, омонімів, паронімів, багатозначних слів. **Емоційне забарвлення** текст отримує завдяки використанню різних суфіксів, фразеологізмів, прислів'їв, приказок.

Значно збіднюють мову, роблять її невиразною штампи та канцеляризми. Наприклад: *з якого питання?* замість *чому?*; *спрямувати увагу на виконання завдань* замість *старанно виконувати завдання*. Такі вислови доречні лише в офіційно-діловому спілкуванні. Засмічують мову слова-паразити (*так би мовити, значить, власне кажучи*), паузи вагання (*е-е..., гм..., той..., ну...*), лайливі слова та нецензурні вислови, просторіччя тощо. Потрібно також доречно вживати терміни та іншомовні слова.

Зверніть увагу! Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясно, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне.

20. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Поясніть, чому пісню вважають душею народу.

ПІСНЯ-ПЕРЕМОГА

Коли Творець подарував Україні Пісню – пісенною стала Душа українців. З Піснею вони працювали, святкували, проводжали родаків до вогнищ предків, ставали удатнішими, славнішими.

Уже мала Пісня новонароджених донечок: Веснянку, Купайличку, Весільничку. Слава про те диво по всіх усядах гордо котилася!

Не міг змиритися з такою красою, з таким успіхом Рода-Творця Чорнобог. Тож якось, коли вдосвіта Пісня з доньками молилася у своєму Храмі, незчисленне військо Темряви оточило їх, густим непроглядним мороком закрило від Ока Сонця.

– Побачимо, – мовив до Пісні Чорнобог, – як люди тебе люблять, як визволяти кинуться! А без живильної енергії світла ти хутко зачахнеш!

Спершу, і справді, усі лише слізно журилися, але скоро сміливіші рушили до Храму Пісні, який височів на найвищій горі. Та дорога була надзвичайно важкою. Люди терпіли холод, голод, ранилися об гостре каміння, зривалися в прірву... Слабодухі повернулися, мовляв: жили ж собі якось без пісень, то й далі проживемо. Але найвитриваліші і найхоробріші, ті, що усвідомили глибину, ширину, висоту сутності Людини, із запаленими факелами, свічками, з гілочками дерева верби (з неї вони майстрували бандури, вважали символом Матері Всесвіту і провісницею Весни) все ж дійшли до оточеного злими силами Храму, де на них оскажено накотилася чорний Смерч. Погасив факели і свічки, крутив людей по землі, шматував одяг і тіло. Здавалося – це вже кінець... Та раптом вербові гілочки задзвеніли бандурно і... розквітлі!

Це Сонце, почувши тривожну, сигнальну музику верби, послало на ті звуки свої промінці. Темрява ро-

В. Ольдрих. Чарівний концерт

зірвалася на шматки – і золотими потоками поллялося світло! Нажахана війська Питьми з криками рвонули навтікача.

А знесилена Пісня стріпнула веселковими крильми, злотострунним волоссям і заспівала, а разом з нею співали ледь живі люди. І від тої незнищенної енергії народилася ще одна донька Пісні – Пісня-Перемога (Н. Петрук).

II. Проаналізуйте текст стосовно дотримання в ньому вимог культури мовлення. Скористайтеся відповідною таблицею параграфа.

III. Складіть і запишіть план тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Дотримуйтеся логічності та точності мовлення.

Мовленнєва ситуація

Прийшовши з магазину, хлопчик на обгортці одного з молочних продуктів прочитав уголос: «Продукція нашого заводу надзвичайно корислива».

– Ой, краще не їсти цієї продукції, – сказала бабуся.

– Чому? – здивувався онук.

– Бо вона в них «схильна до наживи».

Як ви думаєте, чому такий висновок зробила бабуся? Обґрунтуйте свою відповідь.

21. З'ясуйте лексичні значення поданих слів-паронімів. Складіть і запишіть з ними словосполучення. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником паронімів.

Військовий – воєнний; особовий – особистий; афект – ефект; ефектний – ефективний; авторитетний – авторитарний; корисний – корисливий; пам'ятка – пам'ятник; показник – покажчик; кампанія – компанія.

22. I. Спишіть речення, вставляючи на місці крапок синонімічні сполучні слова *який, що, котрий* як засіб зв'язку підрядних частин. Чи допомогла вам варіативність сполучних засобів уникнути однотипності й урізноманітнити мовлення?

Зайшов до історичного музею, дивився на речі, ... якимсь чином не згоріли в часі, на зброю, ... якимсь чином не заржавіла, на книги, ... випускалися бозна-як давно і ... горталися впродовж сторіч новими й новими людьми, ... шукали в них загадки вічного (За В. Шевчуком).

II. Накресліть схему речення, визначте його вид. Підкресліть вставлені вами слова як члени речення.

23. Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Скористайтеся поданою нижче довідкою.

1. Питання йшло про нове будівництво школи на протязі року. 2. На нараді було розглянуто комплекс питань, пов'язаних з аграрним комплексом. 3. Текст заяви має бути лаконічним і стислим. 4. Публіка захоплено слухала трю з трьох викошавців. 5. Питання про цей апарат досліджувалося в кількох дослідженнях. 6. У подальшому майбутньому підприємство планує покращити результати роботи. 7. У травні місяці кияни святкують день міста. 8. Своєю працею працівники галузі зміцню-

ють економіку держави. 9. Ми завжди пам'ятаємо і не забуваємо почальні сторінки історії нашої країни. 10. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже вимкнено, а у відкрите вікно летить яскраве сонячне проміння.

Довідка

Правильно	Неправильно
<i>Йдеться про навчання. Розплющити очі після сну. Я пам'ятаю про вас. Вибачте.</i>	<i>Мова йде про навчання. Розкрити очі після сну. Я пам'ятаю і не забуваю про вас. Я вибачаюся.</i>

24. Мозковий штурм. Чому мовну культуру вважають опорою у вираженні думки, розвиненості почуттів?

 25. З'ясуйте лексичні значення слів, які записані першими в кожному синонімічному ряді. Визначте, яке з наведених слів синонімічного ряду буде точнішим, доцільнішим, найбільш придатним у тому чи іншому конкретному випадку. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником синонімів.

Авторитет – повага, пошана, престиж, вага.

Аргумент – доказ, підстава, обґрунтування, мотив.

Дефект – помилка, прорахунок, хиба, вада.

Ремонтувати – лагодити, налагоджувати, виправляти, відновлювати.

Чіткий – ясний, очевидний, недвозначний, однозначний.

Екстрений – негайний, спішний, терміновий, надзвичайний, невідкладний.

Енергійний – рішучий, наполегливий, активний, працьовитий.

Основний – головний, найважливіший, найактуальніший, першочерговий.

Стимул – причина, поштовх, рушійна сила, імпульс.

II. Складіть і запишіть речення з кожним словом одного з синонімічних рядів (на вибір).

26. Мікрофон. Як ви розумієте вислів французького письменника Франсуа де Ларошфуко: «Істинне красномовство полягає в тому, щоб сказати все, що треба, але не більше»? Чи тотожні поняття *багато говорити* й *багато сказати*?

27. I. Прочитайте текст. Поміркуйте, які якості мовлення порушено в ньому, чи всі слова вжито доречно.

ПОВНА КОНСОЛІДАЦІЯ

Добрий день, Поліно Платонівно!

Не знайшовши консенсусу, ти незначну конфронтацію так близько прийняла до серця, що навіть не погодилася на деякий консорціум і вирішила припинити наші стосунки.

Я ще раз офіційно заявляю, що ніякої альтернативної тобі особи в мене немає. У тому, що часто приходив пізно, винуваті брифінги, бо я маю високий рейтинг і мені доручали їх проводити.

Сподіваюся, що ти все добре обміркуєш, прийдеш до конверсії і, незважаючи на плюралізм наших думок, повернешся і в нас з'явиться повна консолідація.

Усе буде о'кей. Чекаю. Кирило (Ф. Лузан).

 II. Випишіть слова іншомовного походження і, скориставшись словником іншомовних слів, доберіть до них українські відповідники. Прочитайте текст удруге, замінюючи слова іншомовного походження українськими відповідниками. Як це вплинуло на емоційне забарвлення тексту?

28. I. Прочитайте вголос вірш з правильною інтонацією. Які мовні засоби допомагають автору досягти образності й виразності тексту?

Прицокало, прибилося, притекло,
Припало, пригорнулось, причинилось,
Заплакало і – шикма утекло
Чорняве полум'я з печальними очима.

До телефону – він його не бачив.
Хоч телефон – сюди-туди: нема!
А піч, а дощ, а град по рипвах скаче,
І груша з грушами прибилась до вікна.

Прицокало, прибилося, прилюбилось...
Узяв у голову, чи, може, так – приснилось!

Чорняве полум'я, чорняву ту завію
Узяв у душу, як блакитний сон.
А чути плач – то плаче телефон,
Просунувши у ніч свою холодну шию.

(М. Вінграновський)

 II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

29. I. Поясніть лексичне значення поданих фразеологізмів. Походження яких із них ви можете пояснити? Які помилки трапляються при використанні фразеологізмів у мовленні?

Колесо історії, наріжний камінь, тернистий шлях, титанічна боротьба, берегти як зіницю ока, вогнем і мечем, альфа і омега, манна небесна, грати першу скрипку, покласти в довгий ящик, за сімома замками, вітер у голові, бісики пускати, перейти рубікон, вивести на чисту воду, розставити всі крапки над «і», сидіти на шиї, повіяло іншим вітром, піти за вітром, дрижаки хапати.

II. Складіть і запишіть два речення з фразеологізмами. Підкресліть фразеологізм як члени речення.

Зверніть увагу! Окремі поняття можуть передаватися різними частинами мови. Наприклад: іменником і дієсловом (*ходьба – ходити*), прикметником і іменником (*мудрий – мудрість*) та ін. Це дає змогу уникати одноманітності та урізноманітнювати текст.

Порівняйте:

успішно виконав завдання – виконав завдання з успіхом
побачив Марусину доньку – побачив доньку Марусі
потребує санаторного лікування – потребує лікування в санаторії

С. Васильківський. Монастир. Пейзаж

30. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-опис за картиною С. Васильківського «Монастир. Пейзаж», дотримуючись точності й логічності мовлення та використовуючи різноманітні мовні засоби для уникнення одноманітності.

Варіант Б. Напишіть твір-розповідь на одну з тем: «Жертовність у житті людини», «Тепло отчого дому», «У вирій відлітають журавлі». Зверніть увагу на змістовність висловлювання та логічну послідовність.

ВИСНОВКИ

1. Культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе комунікативну ситуацію, мовну ауру.
2. Важливо дбати про те, щоб мовлення було змістовним, логічно послідовним, багатим, виразним, точним, доречним, правильним.

§ 3. Спілкування. Мовленнєва діяльність

*Про сутність спілкування та його види,
а також про вербальні й невербальні засоби спілкування
в різних видах мовленнєвої діяльності*

Пригадайте

- Які особливості усного й писемного спілкування?
- З якою метою в мовленні використовуються міміка й жести?

31. І. Прочитайте виразно за особами вірш Ліни Костенко, передаючи інтонацією почуття і настрої співрозмовників.

ПІНГ-ПОНГ

- добридень –
- здрастуйте –
- як справи? –
- спасибі – добре – як у вас?

– робота – літо – спека – спрага –
 – а настрій? –
 – добре –
 – все гаразд –
 – неправда – очі –
 – вам здалося –
 – ви зблідли –
 – обережно – м'яч!
 – вогнем мовчання зайнялося –
 схрестились погляди – пробач –
 кажи слова легкі й порожні –
 кажи їх знов –
 кажи їх знов! –
 а так дивитися не можна
 в настільнім тенісі розмов.

Г. Шпонько. Гра в пінг-понг

II. Поміркуйте, яку основну думку висловлено у вірші. Поясніть його назву. Від чого застерігає поетеса? Чи лише про випадкову зустріч йдеться у творі?

Спілкування

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

У процесі спілкування можна пізнати інших людей, обмінятися з ними інформацією, співпрацювати з ними і водночас пережити емоційний стан, що виникає в результаті цього.

Здібність до спілкування завжди була однією з найважливіших людських якостей. До людей, які легко вступають у контакт і вмюють привернути увагу до себе, ставляться із симпатією. Із замкнутими людьми намагаються обмежити контакти або взагалі уникати їх.

Мовленнєва ситуація

Під час спілкування дуже важливо будувати свої висловлювання з урахуванням мовленнєвої ситуації. Основними її умовами є: адресат мовлення, тема й основна думка висловлювання, мета і місце спілкування.

Усне та писемне спілкування

Спілкування може бути усним та писемним.

У сукупності основних мовних засобів (у лексиці, фонетиці, граматиці) усне й писемне спілкування майже не розрізняються, але їм властиві й **специфічні ознаки**. Основна відмінність полягає в тому, що усне спілкування розраховане на слухове сприйняття, найчастіше нетривале, неповторюване, а писемне – на зорове сприйняття,

яке може відтворюватися без змін багаторазово й передбачає попередній аналіз. Писемне спілкування пов'язане з обдумуванням. Усне спілкування звичайно є імпровізованим, чітко індивідуалізованим, емоційним та експресивним.

Писемне спілкування характеризується точнішим слововживанням, більшою кількістю абстрактної та термінологічної лексики, широким використанням складних синтаксичних конструкцій, відокремлених членів речення, вставних слів.

В усному спілкуванні часто поєднуються різностильові елементи (просторічні слова, діалектизми, жаргонізми тощо). Для усного спілкування типовим є вживання простих синтаксичних конструкцій.

32. Мозковий штурм. Чому французький письменник *Жан де Лабрюйєр* вважав, що «в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне»?

Контактне й дистанційне спілкування

За характером зв'язку спілкування поділяється на:

- контактне (безпосереднє, один на один);
- дистанційне (опосередковане, за допомогою письмових чи технічних засобів, віддалених у часі чи в просторі учасників спілкування).

Вербальне й невербальне спілкування

За використанням знакових систем виділяють такі види спілкування:

- вербальне (словесне);
- невербальне (безсловесне).

За деякими даними, 50–70 % інформації від співрозмовника ми отримуємо невербальним каналом. Понад дві тисячі років тому китайський мудрець *Лу Ван* випадково зустрів незнайомого юнака, якому віддав за дружину свою доньку. Прозірливості мудреця можна дивуватися: через кілька років юнак проголосив себе повелителем Піднебесної, першим імператором династії Хань. Щасливий тесть стверджував, що виняткові здібності та велике майбутнє він прочитав у рисах обличчя незнайомця. Невербальні засоби спілкування доволі різноманітні.

Невербальні засоби спілкування	
Візуальні засоби	Міміка, жести, просторова дистанція, поза, постава, зовнішній вигляд
Аудіальні засоби	Якість голосу, його діапазон, темп, ритм, висота звуку, мовні паузи, сміх, плач, зітхання, плескання, кашель тощо
Тактильні засоби	Потискання рук, обійми, поцілунки, поплескування по плечах тощо
Ольфакторні засоби	Запахи навколишнього світу, природні та штучні запахи людини

Міміка та жести

Трактуючи невербальні засоби спілкування, варто звернути увагу на **національні традиції співрозмовників**. Наприклад, майже всі європейці, хитаючи головою зверху вниз, передають згоду, болгари – незгоду, японці підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Для китайців підняті брови – знак гніву, а для американців – властива їм манера здивування.

Значення багатьох рухів і жестів зумовлені культурним середовищем, у якому ми живемо.

Жестом і мімікою треба вміти користуватися для посилення **смыслової виразності**, пам'ятаючи при цьому, що жести втрачають свою виразність при частому повторенні, що запас жестів у кожної людини досить обмежений і що мова міміки і жестів не може і не повинна замінити мову слів.

Вади жестикуляції

Варто пам'ятати про **вади жестикуляції**: зайві рухи заважають слухачам, не дають їм зосередитися; одноманітна жестикуляція втомлює слухачів, набридає їм; бідні, примітивні, вульгарні жести розцінюються як невихованість; незграбні рухи, неадекватна міміка смішать співрозмовників (як і жести випадкові або неприродні); рухи, розраховані лише на зовнішній ефект, відштовхують співрозмовника.

Довіра в спілкуванні

Під час спілкування потрібно триматися якомога простіше й природніше. Немає нічого гіршого, ніж коли співрозмовник помічає неправду в мовленні, надуманість і перебільшеність інтонацій, фальш у жестах та поведінці. У тих випадках, коли інформація, яка передається словами, не відповідає тому, про що говорять жести, міміка, інтонація, на більшу довіру заслуговує інформація невербальна.

Зверніть увагу! І жести, і міміка – це інтуїтивне вираження думки, тому не можуть бути наперед підготовленими. Вони визначаються ситуацією спілкування, настроєм співрозмовника, а не лише темою розмови.

33. І. Прочитайте текст. Визначте тему та мету спілкування персонажів. Поміркуйте, чому в деяких людей переважає споживацьке ставлення до природи.

ГОЛОВНИЙ ЗАКОН – У ДУШІ

У блідо-синьому небі вставало понад стіною темно-зеленого лісу багряне сонце. Самоцвітні краплі роси заграли на траві.

Христина глянула на обрій, тривожно промовила, уперше порушивши мовчання:

– Спекта буде. Вчора гриміло, гриміло, а дощу нема. Усе сухе довкола, мов **трут**. Кинь сірника – спалахне. Хоч би дощі пройшли.

Дорогу перебіг заєць. Зупинився, піднявши вуха. Не поспішаючи, пострибав далі. Сава засміявся.

– Приємно. Не боїться.

Карпатський біосферний заповідник

Семеро егерів. Але навіть за цю площу йде бій. Заготівельні організації кричать, що план у них горить, а в нас є, мовляв, багато дерева, котре можна безболісно **реалізувати**. Слово яке страшне – реалізувати!

– А до чого тут їхній план? У них – свої ліси, у вас – свої.

– Заздрісно, що добро пропадає, – гірко всміхнулася Христина. – Та нічого. Ми воюємо. Тепер стало легше, газети підхопили ідеї захисту природи. Інститут ботаніки нам помагає. Та браконьєри не сплять. Сам бачив, які «красунчики» ходять. І перед убивством не зупиняються.

– Дивно. Є закон про захист природи, а люди...

– Головний закон – у душі. Нам треба було формувати твердині краси, закону, любові. А ми **ігнорували** душу, усе дбали про тіло, про черево. От і стала природа для багатьох людей джерелом насолоди, споживання (*О. Бердник*).

 II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичні значення виділених слів. Які з цих слів є однозначними, а які – багатозначними?

 III. На основі тексту побудуйте діалог-обговорення (у формі «запитання – відповідь») порушеної в ньому проблеми.

34. Мікрофон. Які заходи з охорони довкілля ви б ініціювали, якби були міністром відповідного відомства?

35. I. Спишіть висловлювання, розставляючи пропущені розділові знаки. Яке з висловлювань, на вашу думку, більш образне й метафоричне? Поясніть його значення.

1. Промова так само як і наші вчинки створює сприятливе враження тільки тоді коли вона сповнена невимуженості простоти й щирості (*Ф. Вейсс*). 2. Виразний погляд доречно зроблений рух тіла варті іноді значно більше всіх промов (*Г. Гайар*). 3. Бесіда мистецтво в якому суперником людини виступає все людство (*Смерсон*). 4. Лекція переобтяжена фактами нагадує вогнище настільки завалене дровами що воно починає згасати (*Д. Менделєєв*). 5. Тон голосу очі і вираз обличчя мовця є не менш красномовними ніж самі слова (*Ж. де Лабрюйєр*). 6. Можна язиком говорити одне а обличчям і жестами виражати прямо протилежне (*І. Ньєво*). 7. Жести й манери мають бути як мимовільний наслідок сердечних рухів а не навпаки... (*Ф. Вейсс*). 8. Хто ні про що не запитує той нічому не вчиться (*Фуллер*). 9. Уміння вести розмову це талант (*Стендаль*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір четвертого речення. Накресліть схему.

36. І. Прочитайте текст. Визначте мотив мовлення кожного учасника спілкування в описаній ситуації. Проаналізуйте їхню мовленнєву поведінку, зверніть увагу на вербальні й невербальні засоби спілкування.

Від дверей почулися прудкі кроки, постать у білому кинулася до хворого, замерехтіли сині очі, повні сліз і страждання, брови, такі ж густі, як і в Гриця, зійшлися на переніссі з німим запитом.

– Брагику, брагику... Як тобі, що тобі?

Гриць пригорнув її голову до себе, поцілував у чоло.

– Соколице моя, сестро... прилетіла? Спасибі, спасибі... Батьки не знають?

– Що ти, що ти? – крізь сльози промовила Христина, пестячи його щоки, схудлі руки. – Мама не витримає, як знатиме все. Краще приїдеш у гості, скажеш, що переніс якусь недугу, але про бійку з бандитами – ні слова!

– Згода, згода! – усміхнувся Гриць. – Сам хотів просити про це...
(*О. Бердник*).

II. Закрийте підручники і запишіть текст під диктовку вчителя. Перевірте правильність написання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

↑ 37. Попрацюйте в парах. Доберіть з художньої літератури діалогічний прозовий текст. Зробіть *комунікативний аналіз* тексту в такій послідовності: а) місце й час спілкування учасників діалогу; б) соціальна характеристика мовців (за текстом); в) комунікативна мета учасників спілкування; г) тип спілкування – офіційне чи неофіційне, етикетне чи фамільярне, напружене, конфліктне чи спокійне, злагожене, дружнє; г) мовленнєва характеристика мовців; д) аналіз засобів їхнього спілкування; е) висновок про досягнення мети спілкування.

38. Прочитайте текст. Які поради промовцю щодо використання невербальних засобів спілкування дає автор? Чому до цих порад варто прислухатися? А що могли б порадити ви?

ПОРАДИ ПРОМОВЦЮ

Виступ починається не зі слів, а з жестів.

Надзвичайно важливо, якими рухами ви розкладете перед собою папірці, витягнете окуляри, відкинете з лоба пасмо волосся. Прийнятні лише такі рухи, які не видають, що у вас тремтять руки або по спині стікає піт. Не радимо навалюватися ліктями на край трибуни – можуть подумати, що ви не тримаєтеся на ногах. Рекомендується все, що свідчить про те, що ви і трибуна – не два автономних механізми, а єдине ціле. Тому має сенс зняти з руки й покласти на попітр* трибуни годинник: створюється враження, начебто ви лише переклали їх з однієї ділянки тіла на іншу...

Ораторам пропонується час від часу, пробігши очима текст наступної фрази, підвести очі на зал, задумливо

зморщити лоба й вимовити цю фразу як свіжу думку, яка тільки-но прийшла в голову. Однак не забудьте при цьому тикнути палець у кінець фрази, бо якщо, відшукуючи продовження промови, ви надовго замовкнете, весь ефект «свіжої думки» вилетить у трубу.

Трапляється, що оратор не може раптом знайти одного листочка підготовленої промови або переконується, що захопив із собою не той текст. Що тут робити? Спокійно розведіть руки і оголошіть, що на зниклому листочку було виписано дуже багато нових і дуже точних даних, які напам'ять могла б відтворити хіба що електронна машина.

Якщо біля вас поставили склянку з водою, то відпивати можна не більше двох разів.

І головне: трибуну потрібно залишати з упевненістю, що ви не сказали щось таке, чого говорити було не треба (*В. Жилінскайте*).

**Пюнітр* – підставка для нот або книжок у вигляді похилої рамки або дошки.

39. Висловте свої думки стосовно таких тверджень: «Випадкова зустріч – не привід для посвячення когось у перипетії свого життя», «Співрозмовник – не вантажівка, на яку можна скидати тонни своїх емоцій і справ».

Професійне спілкування

Мова не лише активно використовується у сфері духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, його галузями та процесами, із соціальними відносинами. Знати мову своєї професії – це значить вільно володіти, послугуватися лексикою свого фаху. Правильного професійного спілкування людина вчиться все своє життя. Знання мови професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Одним з найголовніших лексичних масивів професійної мови є **термінологія**. Використовуючи терміни в професійному спілкуванні, потрібно дотримуватися таких вимог: а) кожен термін має лише одне значення в певній галузі; б) якщо певний термін викликає сумнів, то потрібно перевірити його написання чи тлумачення за словником.

40. І. Прочитайте виразно вірш. Випишіть з нього театральну лексику. Доповніть цей перелік самостійно дібраними прикладами. З'ясуйте за словником лексичне значення не зрозумілих вам слів.

ОСІННІЙ ТЕАТР

Сховалися артисти за лаштунки,
І я в театрі свій шукаю сектор,
Прем'єра буде в осені-чаклунки,
З-за хмар паводить сонце свій прожектор.

Завіса звисла золотом на сцену,
Вітри її поволі підіймають,
Цікаві глядачі навколо мене
Листки-програмки вкотре розглядають.

Смичок торкнувся скрипки – і поволі
Озвавсь оркестр, злетіли дивні звуки,
Струнка берізка заспівала соло,
Здіймаючи до неба свої руки.

Тут цілу ніч трудився декоратор,
З ниток дощу він сизий ткав серпанок,
Ось дуб на сцені, наче гладіатор,
Що захищає ніжних полонянок.

І ось – фінал і шквал аплодисментів,
Тріумф... Поклони... І щасливі сльози –
Заходжу в золоті апартаменти,
Несу жоржини з іскрами морозу.

(Г. Дудка)

Одеський державний академічний театр опери та балету

📢 II. **Попрацюйте в парях.** Уявіть себе акторами, режисерами чи іншими працівниками театру. Розіграйте за особами діалог (10–12 реплік) професійного спрямування, використовуючи відповідну театральну лексику та доречну міміку і жести.

41. I. Уявіть, що ви працюєте на одному з підприємств. Прочитайте подані запитання, добираючи з дужок потрібне слово, і дайте повні відповіді.

1. Як (називається, зветься) Ваша посада?
2. Хто (є, являється) Вашим безпосереднім керівником?
3. Які Ваші основні функціональні (обов'язки, зобов'язання)?
4. Яку заробітну (плату, платню) Ви (отримуєте, одержуєте)?
5. Якою є тривалість Вашого (робочого, робітничого) дня?
6. Якими (навичками, навиками) володієте?

📢 II. Складіть розповідь про уявну роботу за поданими запитаннями.

42. Спишіть, виправляючи допущені помилки.

1. Я настоюю на звільненні Василенка з посади. 2. Я прийшов до такого висновку. 3. Я не раз піднімав питання про підвищення зарплатні. 4. Моє заключення слідуюче. 5. Ця пропозиція заслуговує уваги. 6. Наші думки співпадають. 7. Я повинен зложити свої повноваження. 8. Вибачаюсь, якщо було щось не так. 9. Вироби підприємства поступили в продажу. 10. Ми розробили міри по поліпшенню умов праці. 11. Збори акціонерів проголосили відкритими. 12. Буря нанесла велику шкоду посівам.

43. **Попрацюйте в парях.** I. Доберіть до 5–7 поданих іменників (на вибір) перифрази – описові звороти. Прочитайте однокласнику дібрані перифрази. Чи зумів він відгадати, про людину якої професії ви говорите? Які перифрази вашого однокласника ви вважаєте найбільш вдалимими?

Зразок. *Залізничники – господарі сталевих магістралей.*

Педагоги, геологи, боксери, гумористи, клоуни, далекобійники, космонавти, альпіністи, хлібороби, комбайнери, лікарі, будівельники, лісничі, скрипалі, письменники, пожежники.

II. У текстах яких стилів мовлення і з якою метою можуть бути використані дібрані вами перифрази?

44. Об'єднайтеся в декілька груп, які представлятимуть різні міста України під час уявного телемосту. Висловіть свої міркування щодо необхідності розвитку тієї чи іншої галузі виробництва в обраному вами місті.

ВИСНОВКИ

1. Спілкування є формою взаємодії людей. Воно може бути усним і писемним, монологічним і діалогічним, контактним і дистанційним.
2. У різних видах мовленнєвої діяльності використовуються вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 4. Мовленнєвий етикет

*Про етичні норми мовленнєвої культури,
особливості національного мовленнєвого етикету
та етику професійного спілкування*

Пригадайте

- Які етичні норми мовленнєвої культури має український народ?

45. Прочитайте прислів'я. Сформулюйте і запишіть за їх змістом правила мовленнєвого етикету. Доповніть цей перелік власними правилами.

1. Не хочеш почути поганих і дурних слів, не кажи їх сам. 2. Що маєш казати – наперед обміркуй. 3. Краще недоговорити, ніж переговорити. 4. Умієш говорити – умій слухати. 5. Коли сам добре не знаєш, то не говори. 6. Краще мовчати, ніж брехати. 7. Треба знати, де що сказати. 8. Бесіди багато, а розуму мало. 9. Не кидай слів на вітер. 10. Будь добрим слухачем – будеш добрим оповідачем. 11. Коли хочеш що казати, то подумай, як почати.

Етикет

Етикет – це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні вияви людських взаємин (поводження з оточуючими, форми звертань і привітань, манери та одяг тощо). Етикет функціонує в суспільстві як сукупність двох форм поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої.

Мовленнєвий етикет

Мовленнєвий етикет – це сукупність мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення.

Формули етикету

Правила мовленнєвого етикету залежать від **мовленнєвих ситуацій**, до яких належать знайомство, прощання, вибачення, прохання, запрошення, вітання, пропозиція, порада, відмова, згода, співчуття, комплімент тощо. Кожна ситуація вимагає використання характерних для неї **мовленнєвих формул**. Наприклад, під час зустрічі вживаємо вислови: *Яка приємна зустріч! Раді вас бачити! Ласкаво просимо!* Під час прощання говоримо: *На все добре! Хай вам щастить! До побачення!*

За допомогою **етикетних мовленнєвих формул** люди налагоджують контакт між собою, виявляють ввічливість, пошану, стриманість, такт, підтримують доброзичливу

**Національний
мовленнєвий
етикет**

тональність розмови. Наприклад: *Щиро дякую! Вибачте, будь ласка! Дозвольте зайти! На все добре! Коли ваша ласка, допоможіть!* Мовленнєвий етикет робить спілкування людей приємним, бажаним.

Національний мовленнєвий етикет постав із живої мовної практики українського народу. «Він, – за словами українського вченого *Мирослава Стельмаховича*, – сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу... Українське виховання застерігає дітей і молодь від вживання грубих, лайливих, образливих слів».

Великий князь *Володимир Мономах* у своєму «Почуванні...» радив і дітям, і дорослим: «при старших годиться мовчати, премудрих слухати», «бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «брехні остерігатись», «не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовити».

46. Прочитайте і прокоментуйте подані висловлювання. Які етичні норми мовленнєвої культури вони виражають?

1. Ніщо не ціниться так дорого і не коштує так дешево, як ввічливість (*Мігель де Сервантес*). 2. Хочеш бути розумним, навчися розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і припиняти розмову, коли нічого більше сказати (*І. Лафатер*). 3. Привітність і ввічливість – найкращі засоби боротьби з нечемністю (*І. Томан*). 4. Дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире (*І. Томан*). 5. Слова – теж вчинки (*А. Франц*). 6. Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усяких найважливіших доказів і переконливіше усяких розмірковувань (*А. Алієв*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

Мовленнєва ситуація

Одного разу у Відні до композитора Берліоза підбіг маленький жвавий чоловічок і захоплено вигукнув:

– Пане Берліозе, я пристрасний прихильник Вашого таланту... Прошу Вашої ласки, дозвольте торкнутися руки, що написала «Ромео і Юлію», – з цими словами він учепився за рукав композитора і блаженно завмер.

– Пане, – торкнувся за плече Берліоз, – тримайтеся ліпше за інший рукав: я маю звичку писати правою рукою.

Поміркуйте, що в описаній ситуації виходить за межі мовленнєвого етикету й етикету взагалі.

47. І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Складіть і запишіть план тексту. Розкажіть про основні вимоги мовленнєвого етикету. Для чого їх потрібно дотримуватися?

МАГІЯ СЛОВА

Мовознавці стверджують, що одним з важливих показників людської шляхетності є культура мовлення – поняття не лише лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне, етичне. У багатому мовному арсеналі виробилася й закріпилася справжня система словесних вітань: *«доброго ранку», «доброго здоров'я», «добридень», «бувайте здорові»* тощо.

Попри те, що в наш побут увійшло багато словесних вітань, українці завжди були обачливими з ними, до кожного випадку застосовували далеко не весь арсенал. Зранку, в обід чи ввечері вживали лише ті, що відповідають певному часові. Це ж стосується і кількості осіб, їхнього віку, навіть соціальної належності. Скажімо, коли одинак вітався згуртом людей, неодмінно вживав множинну форму: *«здоровенькі будьте»* чи *«доброго вам здоров'я»* тощо.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно й доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність – основні вимоги мовленнєвого етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови вирашає обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу, навпаки, лише нервує, псує настрій.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *«дякую»*. Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати одне-єдине слово. А може, воно б зняло в людини втому, підняло настрій.

Вироблені віками й закріплені в побуті кращі форми вітань-звернень, повсякденного спілкування – не звичайна людська забаганка. Це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємостунки, зрештою, наше здоров'я не лише в буквальному, але й переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя (За *В. Скуратівським*).

II. Запишіть 8–10 етикетних мовленнєвих формул, які в звичайних побутових ситуаціях могли б покращити настрій людини.

48. І. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

Вуста незнайомця здригнулися, на обличчі майнув вираз іронії, проте слова були привітні й дружелюбні:

– Доброго ранку, друже. Дивовижний краєвид – чи не так? Такого внизу не побачиш!..

– Здрастуйте, – відповів Гриць. – Правда ваша, я вже милувався всім цим... але, пробачте...

– Вас хвилює мій вигляд?

– Та ні, – розгубився Гук, – але мені здалося... що вам потрібна допомога...

– Не потребую, – відгукнувся весело незнайомиць, стріпнувши довгими чорними кучерями. – Я не божевільний, як ви подумали... пі, пі, вибачень не треба! Я й не потерпілий. Такий же мандрівник, як і ви. «Дикун». Люблю самотність, красиві місця, де можна заглибитися в себе, подумати...(О. Бердник).

II. Розкажіть, що відображає мовленнєва поведінка героїв тексту. Проаналізуйте вживання формул мовленнєвого етикету в наведеній ситуації. Зверніть увагу на роль привітання в спілкуванні (вносить нову інформацію, передає ставлення мовця до співрозмовника, задає тон розмові). Яку функцію виконує звертання – інформаційну, спонукальну чи контактостворювальну?

49. I. Прочитайте текст. Розкажіть, що нового для себе ви дізналися з нього. Якими формулами вітання чи прощання ви можете доповнити текст?

ЗДОРОВЕНЬКІ БУЛИ!

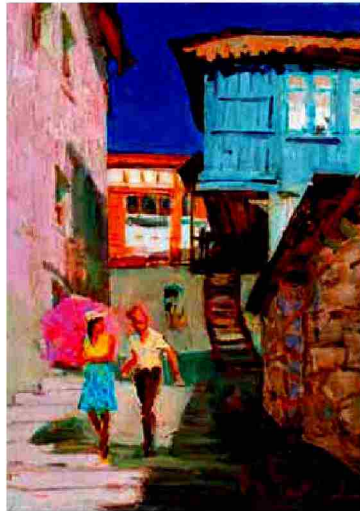
Щодня, зустрічаючись з людьми, ми вітаємося. Вітання належить до найуживаніших етикетних виразів, воно є основною формою гречності. З його допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їхні взаємини вдома чи на роботі, підтримуються дружелюбні стосунки.

Здавна в Україні, зокрема в сільській місцевості, існувала добра традиція: вітатися з людьми незалежно від їх близькості, знайомства. Це було ознакою вихованості та шляхетності.

Вибір вітального слова залежить від різних обставин. Уранці ми використовуємо такі слова, як *«Добрий ранок!»* або *«Доброго ранку!»*. Нині набуває поширення остання форма як більш інтимна, яка виражає побажання людині. Адже ми своїм привітанням під час зустрічі бажаємо один одному добра, благополуччя. Крім того, вираз *«Доброго ранку!»* звучить набагато тепліше у ставленні до зустрічного, ніж вираз *«Добрий ранок!»*, хоча обидві форми є нормативними для сучасної української мови.

У своєму привітанні ми висловлюємо людині не лише побажання добра, а й здоров'я. Для цього слугують такі вислови: *«Доброго здоров'я!»* та *«Здоровіть!»*. Форма вітання *«Здоровенькі були!»* набула в українській мові національного мовного колориту. В українців є ще одне своєрідне привітання, яке вживається між добре знайомими людьми, – *«Моє шанування!»*.

Люди різного віку можуть вітатися по-різному: так, молодь або добре знайомі колеги, ровесники часто вживають однослівне вітання: *«Привіт!»*, люди старшого віку вживають більш урочисті вирази: *«Моє вітання!»*, *«Вітаю Вас!»*, а також виражають своє ставлення до людини, радість від зустрічі: *«Радий Вас бачити!»*, *«Як справи?»*, *«Як здоров'я?»*. У святкові дні вітаються: *«Зі святом будьте здорові!»*, *«З Різдвом Христовим!»*, *«З Новим роком!»* тощо. Часом вітання може містити елемент запитання: *«Ласкаво просимо!»*, *«Просимо завітати!»*. У західних регіонах України поширеним є вітання *«Слава Ісусу!»*. До цього часу зберігається в нашій мові форма привітання людини, що зайнята якоюсь роботою: *«Боже допоможи!»*, *«Бог на поміч!»*...

В. Волков. Двоє

Різноманітними й колоритними є формули прощання в українській мові. Коли завершують зустріч добре знайомі люди, то вживають такі мовні звороти: «До побачення!», «До зустрічі!», «На добраніч!», «Прощайте!», а в колі найближчих друзів – «Бувай!». При цьому можуть використовувати різні побажання: «Усього найкращого!», «Ходіть здорові!», «Хай щастить!», «З роси і води!», «Щасливої дороги!» тощо.

Коли ж хочуть перервати розмову і залишити товариство, можна в культурній формі попрощатися: «Вибачте, мені час іти!», «На жаль, я поспішаю!»...

Як бачимо, є чимало різноманітних форм привітань та прощань у нашій мові, які свідчать про її багатство, про високу духовність її носіїв (О. Корніяка).

II. Уявіть, що вам потрібно перервати розмову і на декілька хвилин залишити своїх співрозмовників. Доберіть кілька етикетних мовленнєвих формул, якими ви могли б скористатися в такій ситуації.

50. Попрацюйте в парах. Накресліть таблицю і заповніть її формулами мовленнєвого етикету. За потреби скористайтеся інформацією, поданою на сторінці «Культура мовлення» (с. 42).

Мовленнєва ситуація	Етикетні мовленнєві формули
Вітання З однокласниками: З учителем: З батьками:	
Прощання З однолітками: З учасниками конференції: З редактором газети:	
Подяка Людям, які допомогли в скрутну хвилину: Мамі (бабусі) за сніданок: Екскурсоводу: Тренеру з футболу:	
Вибачення В однокласника: У брата (сестри): У перехожого: У батьків:	

51. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Яку проблему мовленнєвого етикету порушує автор? Висловіть свої міркування стосовно прочитаного.

Якою мовою говорити в кожній конкретній ситуації – це проблема для багатьох. Звичайно, серед нас є ті, хто за будь-яких обставин уживає якусь одну мову, – це, безумовно, люди із сильною психікою, і їм не буває дискомфортно*, коли всі навколо говорять однією мовою, а вони – іншою. «Справа не в тому, якою мовою говорити, а в тому, якою відповідати», – цей афористичний вислів мовознавця Світлани Ермоленко можна взяти за кредо спілкування двомовних мовців, адже тут чітко

висвітлена установка на співрозмовника. Можна, ігноруючи адресата, вперто говорити якоюсь однією мовою, – і тоді всі подивуються вашій силі духу. Можна, перебуваючи в товаристві, де звучать обидві мови, до одних звертатися однією, до інших – іншою мовою, і в цьому разі всі пересвідчатся у ваших комунікативних здібностях. Два протилежних шляхи – а між ними море нюансів (В. Синюта).

**Дискомфорт* – незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання певної роботи.

Для вас, допитливі

Чи вмієте ви правильно вітатися? Чи знаєте, у яких випадках уживають слова «чинний» і «діючий», як уникнути тавтології в словосполученні «відшкодувати шкоду», яка відмінність між словами «додержання» і «дотримання» та навіть як правильно звернутися до Президента держави?

Відповіді на ці та інші запитання ви можете знайти в посібнику «**Довідник з культури мови**» (за ред. С. Єрмоленко).

Поділіться своїми знахідками з однолітками, рідними, знайомими.

52. Прочитайте текст. Про які правила звертання до посадових і титулованих осіб ви дізналися?

ЯК ЗВЕРНУТИСЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА

Щоб правильно називати і звертатися до посадових і титулованих осіб високих рангів, дотримуючись міжнародного етикету, варто запам'ятати деякі мовні формули.

До монархів (королів) та їхніх дружин звертаються *Ваша величність*; про них кажуть – *Його (Її) величність*.

До князів монаршого дому, а отже, до принців, принцес звертаються *Ваша високоосте*; про них кажуть – *Його (Її) високоість*.

До князів, кровно не пов'язаних з монаршою родиною, до можновладних осіб, а також до осіб, що обіймають високі пости (голова уряду, держави), звертаються *Світлий пане, Ваша світлосте*; про них кажуть – *Його світлість*.

Щодо керівників федеральних, центральних органів державної влади, послів уживаються вирази *достойний, високодостойний пане*.

Стосовно правопису потрібно зважити на таке: у шанобливому звертанні чи звертанні до найвищих посадових осіб можливе написання *Пан на зразок: Велимишановний Пане Президенте! Високошановний Пане Міністре! (З довідника)*.

53. І. Прочитайте текст. Поясніть, у чому полягає комічність описаної ситуації.

ЯК ВАС ТЕПЕР ВЕЛИЧАТИ?

Як нам тепер величати один одного?

Колись було зрозуміло: «товариш». Хай він хоч на сто років від тебе старший, а все одно – «товариш». Я було попросив одного:

– Товаришу, дай прикурити.

Він і дав... Та так, що я ледве додому доплентався. І ще «товаришем» називається.

Тоді я подумав: «пан». Кажуть же «панове депутати»... Підходжу до дами в горжетці:

– Пані, скажіть, будь ласка...

А вона зміряла мене підведеними очиськами з ніг до голови, пхикнула і до вітрини одвернулася. Не «пан» я для неї, значить...

Може, про «добродія» згадати?.. Згадав. Коли в тролейбусі їхав. Вирішив перевірити. Кажу одному в капелюсі:

– Добродію, закомпостуйте квиток.

Він чогось розсердився:

– А може, я зовсім не добродій.

Я теж розсердився.

– Ну, тоді ви злодій, – кажу.

Він мені, звісно, «віддячив». І не вступилися ні «панове», ні «товариші»...

Пішов я в педілю на базар, послухати, як народ говорить. А там одне одного найчастіше величають «дамочкою» або «дядьком».

Так і питаю в одного:

– Дядьку, почім сало?

– По тридцять, небоже.

Не полінувався, в словник зазирнув: «небіж» означає «племінник». Гарне слово. Треба запам'ятати.

Приходжу в понеділок до себе в майстерню. Сидять мої хлопці, мене чекають.

– Привіт, небіжчики. Ану вставайте.

Ще так шпарко мої хлопці ніколи не схоплювалися. А Петро навіть заїкатися почав...

Тепер я до всіх кажу лише «ей» або «агов»... (За В. Дубом).

II. Пригадайте й запишіть шанобливі форми звертань, які ви могли б використати у спілкуванні зі старшими за віком людьми, незнайомцями, батьками, однолітками; під час звертання до слухачів в аудиторії, до невеликої групи людей у коридорі школи, до продавця в магазині, до телеглядачів. З трьома дібраними звертаннями складіть і запишіть речення.

Етика професійного спілкування

У спілкуванні найкраще виявляються моральні якості людини, відповідність її поведінки загальноприйнятим моральним нормам та принципам.

Виконуючи професійні обов'язки, людина виявляє свої ділові та моральні якості, впливає через них на інших. При цьому вона виявляє свою професійну культуру. Це

Керівник і підлеглі

поняття означає відповідність поведінки, говоріння, слухання, мовлення в професійній діяльності загальноприйнятим моральним нормам і принципам, а також вимогам, що ставляться до професії.

Етика службових взаємин виключає прояви грубості, нетерпимості до думки інших, неправдивість та ін. Першою етичною вимогою у стосунках керівника і підлеглих є вимога **поваги і доброзичливості**: керівник ніколи не повинен висловлювати або загалом будь-яким чином проявляти неповагу до свого підлеглого. Звичайно, у багатьох ситуаціях керівник повинен сказати: *«я вважаю», «я переконаний», «я вимагаю»*. Такі слова означають, що керівник готовий взяти на себе відповідальність за вирішення якихось проблем. Проте в питаннях, які не мають принципового значення, керівник повинен уміти вибрати м'якший варіант (*«я думаю», «мені здається», «чи не здається вам, що»*).

Саме керівник створює в колективі потрібний тон спілкування. Це значить, що в колективі мають розмовляти спокійно, коректно, ввічливо, має панувати атмосфера доброзичливості і взаємоповаги. Як свідчать соціологи, в ображеної, виведеної з рівноваги людини продуктивність праці помітно знижується. Травмує працівників і манера керівника багатозначним тоном викликати їх на розмову до себе. Після почутої по телефону фрази *«Зайдіть до мене»* багато людей у глибині душі відчують хвилювання, чекаючи неприємної розмови. Тому, запрошуючи до себе людину, високопрофесійний керівник хоча б кількома словами попередить про тему майбутньої розмови. Кожне доручення, завдання, справа тим краще зрозумілі, чим коротше вони викладені; потрібно завжди, де лише можливо, без втрат для змісту користуватися загальноприйнятими і зрозумілими словами.

54. Запишіть традиційні мовленнєві формули прохання на адресу посадових осіб, складаючи тексти таких заяв:

- про допуск до складання екзаменів;
- про надання відпустки;
- про звільнення з роботи;
- про поновлення на посаді.

55. *Попрацюйте в парях.* Використовуючи етикетні мовленнєві формули, складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік) відповідно до однієї з поданих ситуацій.

Ситуація 1. Ви хочете влаштуватися на роботу, прийшли на прийом до директора підприємства. Вас запросили до кабінету. Зайдіть, привітайтеся, відрекомендуйтеся, підтримайте розмову.

Ситуація 2. Ви голова профспілкового комітету. До Вас прийшов працівник. Прийміть його, з'ясуйте, що його хвилює, допоможіть у вирішенні проблеми.

Ситуація 3. Ви керівник установи. В установі є вакантне місце. Ви веде розмову з претендентом на це місце.

1. Мовленнєвий етикет – це усталені мовні звороти, які використовують у певних життєвих ситуаціях і які відповідають національним культурним традиціям.
2. В українській мові вироблено чимало етикетних мовленнєвих формул, які використовуються в різних життєвих ситуаціях.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

56. **Мікрофон.** Продовжте фрази.

1. Опрацювавши тему «Культура мовлення. Спілкування», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

57. Тест для самоперевірки.

1. **Рівні мовної системи записано в рядку:**
А аудіювання, читання, говоріння, письмо;
Б звук, морфема, слово, речення;
В орфографія, пунктуація, орфоепія, словотвір;
Г фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний.
2. **Мовленнєвий етикет – це:**
А сукупність речень, об'єднаних у тематичну цілісність за правилами певної мовної системи;
Б правила мовленнєвої поведінки, прийняті національним колективом мовців;
В обмін інформацією, передача її однією людиною іншій;
Г правила вживання слів.
3. **Використання різноманітних мовних засобів, уникнення невиправданого повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій є ознакою:**
А точності мовлення;
Б виразності мовлення;
В багатства мовлення;
Г логічності мовлення.
4. **До невербальних засобів спілкування належать:**
А міміка і жести;
Б морфеми і слова;
В словосполучення і речення;
Г текст і складне синтаксичне ціле.
5. **Потребує редагування речення:**
А Щиро Вам дякую, Петре Івановичу!
Б Доброго ранку, Світлано!
В «Я вибачаюся», – тихо промовив Назар.
Г Будьте ласкаві, передайте квиток.
6. **Якщо телефонну трубку підняла не та людина, яка вам потрібна, ви повинні:**

- А** покласти трубку й зателефонувати пізніше;
- Б** з'ясувати прізвище людини, яка підійшла до телефону;
- В** розповісти коротко про себе;
- Г** перепросити й звернутися з проханням покликати потрібну людину.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Чи обов'язковою вона є для всіх носіїв мови?
2. Які види норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Наведіть приклади різних норм і схарактеризуйте їх.
3. Що таке спілкування? Чому кажуть, що спілкування – найбільша розкіш? Визначте особливості усного й писемного спілкування.
4. Назвіть вербальні й невербальні засоби спілкування. Наведіть приклади застосування засобів невербального спілкування в ділових стосунках.
5. Розкрийте поняття «культура мовлення». У чому виявляється правильність мовлення?
6. Що таке логічність мовлення? Що спільного в логічності й точності мовлення? Чому логічність мовлення залежить від логіки мислення?
7. Визначте умови, за яких мовлення стає багатим і різноманітним. Як впливає на мовлення лексичне багатство мови?
8. Від чого залежить доречність мовлення? Яку роль у доречному виборі мовних засобів відіграє ситуація спілкування?
9. На що ви порадили б звернути увагу в спілкуванні своїм ровесникам?
10. Розкажіть про особливості національного мовленнєвого етикету. Наведіть прислів'я та приказки, які відображають норми мовленнєвої культури.

Проект

Уявіть себе:

- ведучим ранкових новин;
- ведучим популярного ігрового шоу;
- ведучим вечірнього випуску новин;
- ведучим прогнозу погоди;
- коментатором футбольного матчу.

Об'єднайтеся в групи (2–5 учнів) відповідно до обраних «ролей».

Підготуйте групою виступ (на 3–4 хвилини) і проведіть уявну телевізійну програму в класі, використавши шанобливі форми звертань до глядачів, оригінальні етикетні мовленнєві формули привітання, прощання, вибачення, подяки, а також невербальні засоби спілкування.

Визначте, яка група найкраще впоралася із завданням.

Формули мовленнєвого етикету

<p>Прохання Прошу вас... Будьте люб'язні... Мені хотілося б попросити Вас... Чи можу я попрохати Вас... Вам не важко буде...</p> <p>Відмова На жаль, не можу... Мені дуже шкода, але... Шкодую, що не зміг... Із задоволенням, але... Охоче, але... Мені незручно відмовляти, але...</p> <p>Співчуття Прийміть моє найщиріше співчуття. Дозвольте висловити Вам... Прошу прийняти мої найщиріші... Хотів би висловити Вам... Я розумію Ваше горе. Я сумую разом з Вами.</p> <p>Комплімент З тобою так цікаво розмовляти! Ти сьогодні так чудово виступив! Приємно бачити, як Ви відпочили. Мені приємно почути це від Вас.</p>	<p>Порада Дозвольте порадити Вам... Я порадив би Вам... Чи можу я дати Вам пораду... Може, Вам слід було б...</p> <p>Подяка Прийміть мою щирю вдячність. Дозвольте висловити Вам подяку. Дуже вдячний за Вашу турботу. Щиро вдячний і зворушений Вашою увагою. Це дуже люб'язно з Вашого боку. Дякую, Ви так багато зробили для мене. Дякую за цінні поради, за нову інформацію. Дякую, що вислухали мене. Дякую, що знайшли час зустрітися зі мною.</p> <p>Знайомство Я хотів би з тобою познайомитися. Дозвольте з Вами познайомитися. Дозвольте відрекомендуватися. Я радий з Вами познайомитися. Дуже радий, що знайомство нарешті відбулося. Я хочу познайомити тебе з... Дозвольте познайомити Вас з... Дозвольте відрекомендувати Вам...</p>
---	---

Розрізняйте!

Переговори чи перемовини?

Останнім часом актуалізувалося слово *перемовини*. Коли ж доцільно вживати *перемовини*, а коли – *переговори*?

Слова *перемо́ва* та *перемовляти* існували на початку ХХ ст. Ці слова, похідним від яких стало *перемовини*, мали переважно негативний відтінок – «переманювання, порожня розмова, переказування, передражнювання».

Слово *перемовини* на сьогодні є нейтральним, позбавленим експресивного відтінку. Проте стилістично воно обмежується публіцистичним і розмовним стилем. Офіційно-ділова мова надає перевагу слову *переговори*, іноді вживається й синонім *перемовини*. Можемо припустити, що невдовзі слово *перемовини* увійде до активного словника сучасного українця.

ЕТИКЕТ

По-французьки слово «етикет» означає «квиток», «ярлик». Колись для учасників різних церемоній або урочистих прийомів випускали квитки із вказівками про те, що ці люди мають робити, як поводитися. Відтоді слово, яке означало «квиток», почало означати й правила поведінки на офіційних зустрічах і церемоніях (Є. Чак).

Цікаво знати

ЩО НЕ КРАЙ – ТО ЗВИЧАЙ

Доволі різноманітними в різних народів є жести, що використовуються під час спілкування. Якщо в нас під час привітання найпоширенішими є рукоштовування, уклін голови, скидання капелюха чи шапки, коли заходиш у приміщення, то в Західній Африці вітаються ударами долоні по грудях, а в Центральній Африці – поклонами й плесканням у долоні. Китайці, зустрічаючи один одного, тиснуть руки самі собі так, як сучасний оратор у нас часто вітає аудиторію. Єгиптяни прикладають руку до лоба, ніби віддаючи честь.

Панібратське поплескування по шиї для арабів є дуже образливим, а американці під час прощання ударяють один одного по долоні. У Китаї та Японії рукоштовування узвичаєне лише серед рівних за соціальним статусом людей, в інших випадках усіх, хто стоїть на вищому соціальному щаблі, вітають ввічливим поклоном. А жителі півдня Європи, Південної Америки, країн Сходу під час зустрічі обов'язково цілуються (Із журналу).

І таке буває

УВЕРТЮРА

Сидять двоє у театрі –
Не десь, а в партері,
Вона і він. Надулися,
Неначе тетері.
Бурчить вона: – Що за люди,
Оті диригенти?
Могли б раніш настроїти
Свої інструменти.
Цей триндикне, той цигикне,
Третій дме у дудку...
Затяг мене на оперу,

Ну тебе у будку! –
Попереду лігня жінка
Насупила брови.
– Тихо, – шепче. – Увертюра...
Припинить розмови.
Та, що ззаду, огризнулась:
– Теж мені культура...
Це ще треба подумати,
Хто з нас увертюра!

(П. Глазовий)

*Мова й пісня – дві найважливіші фортеці,
які народ повинен оберігати пильніше
й відчайдушніше, ніж свої кордони.*

Г. Нудьга

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ОРФОЕПІЇ, ФОНЕТИКИ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- норми української літературної вимови;
- засоби милозвучності української мови.

Ви вмітимете:

- вимовляти звуки відповідно до орфоепічних норм;
- визначати стилістичні функції в тексті звуків мови;
- використовувати засоби милозвучності;
- правильно писати слова з ненаголошеними голосними, м'яким знаком, апострофом;
- користуватися орфоепічним і орфографічним словниками.

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови.

Орфоенія (від гр. *orthos* – правильний, *epos* – мова) – це розділ мовознавства, який вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від гр. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, який вивчає правила написання слів.

§ 5. Основні норми української літературної вимови

Про те, як треба вимовляти голосні звуки в наголошеній і ненаголошеній позиції, про особливості вимови приголосних та зміни цих приголосних у мовному потоці

58. Прочитайте текст, визначте його тему. Що, на вашу думку, спонукало автора до таких міркувань?

НАОДИНЦІ ЗІ СЛОВОМ

Вимовляючи слово «сова», хочеться прикласти палець до вуст, закликаючи до тиші. «Со-ва...», – радше прошепчемо, ніж прокажемо, спостерігаючи нечутний лет «нічниця» – так називали ту птаха римляни. Утім, слово «прошепчемо» тут теж не годиться: хіба можна прошепгати зітхання?.. А в слові «сова», де сусідують «о» з «а», вчувається тихе зітхання; у ньому ж – чи то подив, чи жаль, а ще невиразне, як і самі сутінки, почуття. Зітхання справді тихе, бо в ненаголошеному «о» ніби вчувається глухе «у», а мовлене лишень губами «в» приглушує те слово: воно хоч протяжне, та безгомінне, як оте «овва!». Тому-то виникає бажання ще раз повторювати слово, – начебто, проникнувши в його глибину, збагнемо дивну природу самої птахи, яка вважається символом мудрості, яка надає перевагу ночі, шанує мовчанку і дивує нас своїм голосом: «Не плаче й не співає» (За А. Содо́рою).

Пригадайте

- На які групи поділяються звуки української мови?
- Що таке фонетична транскрипція? Які знаки в ній використовують?
- Як вимовляються голосні в наголошеній і ненаголошеній позиції?
- Які приголосні й у якій позиції уподібнюються?
- Які особливості наголосу в українській мові?

59. Порівняйте вимову з написанням кожного слова в поданих групах. Які орфоенічні закономірності простежуються в цих групах слів? Сформулюйте норми української літературної вимови, які проілюстровано прикладами. Для чого, на вашу думку, існують такі норми?

1. Зерпо [зе^рпó], зима [зи^ема́], виделка [ви^едѐлка].
2. Стружка [стру́жка], солодкий [солóдкий], лоб [лоб].
3. Молотьба [молод/ба́], просьба [прóз/ба], анекдот [ане^нгдóт].
4. Стіл [с/т'і́л], кузня [кúз/н/а], хатній [ха́т/н/ій].

**Лїтературна
вимова**

Орфоенїчні норми виявляються в додержаннї правильно-го вживання звуків мови, зокрема в урахуваннї правил чергування голосних і приголосних, подовження, уподїбнення тощо. Цї норми в українській лїтературнїй мовї склалися на базї **середньонадднїпряньських говїрок**. Зразками правильної вимови є **орфоенїчні словники**.

Основнї норми української лїтературної вимови

Правила вимови	Приклади
Вимова голосних звуків	
Усі голоснї в наголошенїй позицїї, а також [а], [у], [ї] в ненаголошенїй позицїї вимовляються чїтко	<i>вечїр</i> [вѣч'їр]
Звуки [е] та [и] в пенаголошенїй позицїї вимовляються вїдповїдно як [e ^н], [i ^н]. Звук [о] перед складом з наголошеним [у] в основї слова наближається до [у]: [o ^у]	<i>весна</i> [вe ^н спá] <i>зима</i> [зи ^н мá] <i>зозуля</i> [зо ^у зўл'á]
Вимова приголосних звуків	
Приголоснї перед голосними і в кїнци слова вимовляються чїтко	<i>дуб</i> [дуб]
Глухї перед дзвїнками вимовляються як парнї їм дзвїнкї	<i>боротьба</i> [бород'бá]
Дзвїнкї перед глухими переважно не оглушуються. Оглушуються перед глухими лише [г] у словах <i>нїгтї, кїгтї, легко, вогко, дїгтар</i> , а також префїкс <i>з-</i>	<i>казка</i> [káзка] <i>легко</i> [лѣхко] <i>зсунув</i> [с:ўнув]
У префїксах <i>роз-, без-</i> дзвїнкїй [з] перед наступним глухим вимовляється дзвїнко (у повільному темпї мовлення) або глухо (у швидкому темпї)	<i>розписав</i> [розпи ^н сáв] і [роспи ^н сáв]
Твердї приголоснї [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [л], [н] перед м'якими уподїбнюються до парних м'яких; приголоснї [з], [с], [ц], [дз] уподїбнюються до парних м'яких ще й перед напївпом'якшеними	<i>нїсня</i> [п'їс'нá] <i>світло</i> [с'в'їтло]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] вимовляються вїдповїдно як [ж], [ч], [ш]	<i>принїси</i> [при ^н їш:и ^н]
Шиплячї [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] вимовляються вїдповїдно як [з'], [ц'], [с']	<i>книжцї</i> [кнїз'ц'ї]
Звуки [дж], [дз] [дз'] вимовляються злито	<i>ходжу</i> [ходжў]
Буквосполучення <i>-ться, -ся</i> у дїєсловах вимовляються вїдповїдно як [ц':á], [с':á]	<i>пишуться</i> [пїшц':á] <i>дивишся</i> [дїви ^н с':á]

Звернїть увагу! Напївпом'якшенї приголоснї є рїзновидами твердих звуків, а от м'якї і твердї приголоснї – це рїзнї звуки. Тому не можна казати, що слова *син* і *сїль* починаються однаковим звуком, адже в першому словї маємо звук [с], а в другому – [с'].

Український
[г]

У сучасній українській мові розрізняємо звуки [г] і [ґ]. Звук [г] наближається вимовою до лагінського [g]. У сучасній мові він вимовляється в невеликій групі слів, здебільшого іншомовного походження. Наприклад: *аґрус, ганок, ґрати, ґніт, ґуля, ґава, ґречний, ґрунт, ґринджоли, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, дзиґа, гудзик, мамалиґа, газда*.

Звук [ґ] вживається в багатьох українських і запозичених словах. Наприклад: *гай, гімнастика, сніг*.

У деяких власних назвах правильно є подвійна вимова: *Гренландія і Ґренландія, Гете й Ґете*.

60. I. Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови. Визначте за собою зв'язку речень у ньому. Доберіть заголовки.

Вітер кидає пригорщі піску, який сухо **шелестить** на стінах намету. Вгорі **пролетіли** якісь птахи, попискуючи. **Дивишся** в небо й не бачиш його, просто чорна твердь перед очима (такі ночі лише в серпні бувають), та потроху звикаєш до темряви, **привичаюєшся**, і ось уже кілька зірок прокльовується на темному тлі, за ними дрібніші, а потім Чумацький Шлях **висіється**, небо перед тобою все **безкрає**. Товариш також лежить горілиць, а згодом тихо говорить, що вітер розгойдує дишло Воза. І справді, коли довго **дивитися** на Віз, то починає здаватися, що він **котиться**. Заплющиш очі, зупиниш його рух, почувеш, як неспинно б'є в **берег** висока хвиля, як шелестить шелюга, як пахне прив'ялою корою, – і знову покотився Віз (За *О. Васильківським*).

II. Запишіть виділені слова в транскрипції. Поясніть їхню вимову відповідно до орфоепічних норм та порівняйте її з написанням. За потреби зверніться до орфоепічного словника.

61. I. Прочитайте слова вголос, користуючись транскрипцією. Запишіть ці слова відповідно до орфографічних норм.

[дзіґа], [ґрунт], [кніз'ц'і], [руп'і], [хви'л'уйе'с'а], [вібап'с'а], [ве'с'іл'а], [с'мійе'с'а], [хатін'ц'і], [л'ал'ц'і], [в'о́хко], [пе'трус'ц'і], [ш'існадз'ц'ат'], [с'адіти'], [бліз'ко], [хов'айе'ц'а], [з'б'іґайу'ц'а], [чес'т'].

II. Укажіть слова, у вимові яких відбувається спрощення. Чи закріплено це спрощення на письмі?

62. Мозковий штурм. Які порушення орфоепічних норм найбільш поширені в мовленні носіїв української мови?

63. Орфоепічний тренажер. Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Ненаголошені голосні [е] та [и] вимовляйте відповідно як [e^н] та [и^е]: *пшениця, левада, береза, Семен, лелека, зима, дитина, милувався*.

2. Буквосполучення *дж, дз* вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах: *ходжу, джерело, піджак, джаз, продзвеніти, дзенькати*.

3. Звуки [б], [д], [з] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення: *берізка, боягуз, в'язка, низка, дуб, горб, лісоруб, будка, швидко, кладка, хід, прудко*.

4. Звук [ф] вимовляйте чітко, не допускаючи вимови [хв]: *ферма, фазан, шафа, фанера, фарба*.

5. Звук [р] вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення: *Харків, Ігор, лікар, Марти*.

6. Напівпом'якшені звуки [ж'], [ч'], [ш'] вимовляйте так, щоб не допустити повного пом'якшення, але й не твердо: *шість, товариші, галосі, чіпати, чітко, уночі, чіпляти, жінка, межі*.

7. Звуки [ш], [ч] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення: *кулиш, береш, щука, гуца, часто, ключ, читати, вітчизна, м'яч*.

8. Вимовляйте [л] твердо, не допускаючи його пом'якшення: *електрика, лекція, легенда, молекула*.

64. Попрацюйте в парах. Прочитайте по черзі один одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, за допомогою яких розрізняються слова в парах.

Зразок. *Рис – рись: [с] – пригол., тверд.; [с'] – пригол., м'як.*

Грати – ґрати, плющ – плюш, коти – кути, гриб – грип, везти – вести, вищий – вищій, син – синь, біліти – біліти, полин – полинь, гадка – гатка, знати – зняти, пишу – пишчу, буран – бур'ян, лід – літ.

65. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки.

1. У вільний час зимою порівнюючи таємниці природи із законами математики я насмілююсь (з,с)подіватися що знайшов основу дивної науки (Р. Декарт). 2. І сте(ж,ш)ка т(е,и)кла від криниці в осело де сміх кр(е,и)йдяний від(з,дз)еркалила стеля де лунко бурульки цвіли на шнурку і тихо сиділа сова на дашку (П. Мовчан). 3. Мене спинила біла піна гречки, ле(г,х)ка і запашна неначе (з,с)бита крильми в(е,и)селих бджіл (Д. Білоус). 4. Ой з(о,у)зуле з(о,у)зуленько нащо ж ти кувала! (Т. Шевченко). 5. Вечір зіркою в небі повис і ро(з,с)сипав свої бри(з,с)ки на тремтливі л(е,и)сточки беріз... І здає(ть,ц)я що плачуть бері(з,с)ки (В. Сосюра). 6. Якщо прямі перетинаються то вони (не)збігаються і не є паралельними (З підручника).

 II. Підкресліть слова, у яких простежується розбіжність між вимовою і написанням. Поясніть вимову цих слів відповідно до орфоепічних норм. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

III. Назвіть м'які й напівпом'якшені звуки у виділених словах.

 66. I. Випишіть із поданих слів п'ять, які пишуться з літерою *г*. Правильність виконання перевірте за словником.

(Г,Г)алас, (г,г)рунт, (г,г)аньба, (г,г)ава, (г,г)лухий, (г,г)одина, (г,г)удзик, (г,г)риміти, (г,г)андж, (г,г)рецький, (г,г)ринджоли, (г,г)алицький, (г,г)іркий.

II. Поясніть відмінність у значенні, вимові й написанні слів: а) *грати* й *ґрати*; б) *гулі* й *гулі*.

67. Два – чотири – всі разом. I. Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати слова *мишці* й (*у*) *мисці*.

II. Поміркуйте, які помилки й чому можна допустити у вимові слів *форма, дуб, ґрунт, вмиваєшся, людський*.

 68. Позмагайтеся! Хто швидше і правильно визначить, скільки разів ужито звук [д'] у поданій групі слів?

Гандбол, боротьба, дзига, дзвїн, дядько, дїжка, Гїдроген, дитинство, вїджати, спересердя, мїддю, бджоли, досвїд.

↑ **69.** Знайдїть помилки в передачі вимови слів. Запишіть ці слова у фонетичній транскрипції правильно.

Село [сил'б], кожух [кужух], гудзик [гудзи'к], електрика [ел'ектри'ка], лікар [л'ікар], ніч [н'іч], злість [зл'іст'], лічба [л'іч'ба], вогко [в'огко], просьба [пр'ос'ба], серезка [си'решка], відрїж [в'ід'р'їш], учится [учи'т'с'я], глядаччї [гл'адачч'ї], ложцї [л'ожц'ї].

70. I. Прочитайте вірш, дотримуючись орфоенічних норм. Зверніть особливу увагу на вимову кінцевих приголосних, а також губних і шиплячих звуків.

Вже скосили гречку, осїнь недалечко,
Місячна вуздечка впала на порїг.
І трава шепоче про небесні очї,
Що кризь далї ночї сїяво шплоть до нїг...

А туман, де луки, ломить білі руки,
Глушить ночї звуки маревом густим.
Тїні, тїні, тїні... Не дзвенять у синї
спїви солов'їні за вікном моїм.

Пїсню калинову я складаю знову,
ї з людьми розмову серцем я веду...
Тишина, ні руху... Небо землю слуха,
падають десь глухо яблука в саду.

(В. Сосюра)

Місячна ніч

II. Укажіть слова, у яких можливі орфоенічні помилки. Затранскрибуйте першу строфу вірша.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

71. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Для цього змініть слова або утворіть споріднені так, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний.

Ле(г,х)ко, во(г,х)ко, кі(г,х)ті, ді(г,х)тяр, хо(д,т)ьба, моло(д,т)ьба, про(з,с)ьба, дові(д,т)ка, ло(ж,ш)ка, лі(ж,ш)ко, рі(д,т)ко, бері(з,с)ка, ву(з,с)ько, ко(з,с)ьба, тя(г,х)ти, гря(д,т)ка, сні(ж,ш)ка, пруд(д,т)ко, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, ве(з,с)ти.

II. Прочитайте вголос записані слова, пам'ятаючи, що дзвінки приголосні перед глухими, як правило, не оглушуються.

72. Прочитайте речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формі. Проаналізуйте вимову цих слів при їхній словозміні.

1. Прийшов у новїй (сорочка). 2. Бабуся подарувала (онучка) нову сукню. 3. Ти тепер (сподіватися) на краще. 4. Чому ти (крутитися) як білка в колесї? 5. Вранці квіти (вмиватися) росою. 6. Усе (змїнюватися) на краще.

чїї – [ц'її]
шся – [с'їа]
тсья – [ц'їа]

73. I. Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів *роз-* або *без-*. Прочитайте утворені слова з оглушенням кінцевого приголосного в префіксі і без оглушення.

Танути, сипати, страшний, хитати, тулити, формувати, писати, смертний.

II. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах.

Мовленнєва ситуація

На запрошення свого друга з Великобританії львів'янин Тарас побував у столиці цієї країни. В одному з лондонських музеїв хлопець звернувся до екскурсовода англійською мовою і дуже здивувався, коли той одразу зрозумів, що Тарас з України.

– Як Ви здогадалися, що я українець? Я ж не говорив по-українськи.

– Так, але я чув, як Ви говорили по-англійськи.

Поміркуйте, чому, вивчаючи іноземну мову, дуже важко позбутися акценту, а от лексичну, граматичну, синтаксичну систему опанувати легко.

Зверніть увагу! Для української мови характерний не фіксований, а вільний, рухомий наголос. Він може падати в різних словах на будь-який склад, пересуватися з одного складу на інший при зміні слова. Наприклад: *весна* – *вєсна*, *вітер* – *вітрí*.

74. I. Прочитайте вголос слова, правильно їх наголошуючи. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» та поданого в додатках словничка наголосів.

Товстий, тонкий, відстояти, допізна, чотирнадцять, середина, дочка, живопис, кропива, легкий, кидати, літопис, мілкий, ненависть, нести, везти, завдання, запитання, обруч, олень, посидіти, причіп, приятель, русло, столяр, кажу, роблю.

Запам'ятайте!
новий, тонкий,
випа́док, се́редина,
кажу́, несла́, ідемо́

II. Поясніть відмінність лексичного та граматичного значень слів, що розрізняються наголосом: *те́пло* – *теплó*, *вiдомiсть* – *вiдóмiсть*, *загалóм* – *загáлом*, *о́браз* – *о́бразу*, *вeрхи* – *вeрхi*.

75. I. Проаналізуйте мовлення дикторів та ведучих програм на радіо, телебаченні стосовно дотримання ними орфоепічних норм.

II. Зробіть аудіозапис власного мовлення й проаналізуйте його стосовно дотримання орфоепічних норм.

76. Складіть і запишіть невеликий текст (8–10 речень) у публіцистичному стилі на довільну тему. Підкресліть слова, у яких можливі орфоепічні помилки. Визначте, з якою інтонацією слід читати ваш текст. Підготуйтеся до його виразного читання перед аудиторією.

Для вас, допитливі

Якщо ви прагнете пізнати глибину Слова, відчути його ритмічний, мелодійний подих, зверніться до книжки Андрія Содомори «Наодинці зі словом». Ця праця – спроба побачити світ через слух, світ, що у слові, за словом. Тут звичайні слова «палиця», «обрій», «хата», «дим» непомітно переходять у сферу поезії та пісні, історії, етнографії, філософії... Про те, що вам найбільше сподобається в цій книжці, розкажіть однокласникам.

1. Взаємодія звуків у мовному потоці підпорядкована певним правилами, порушення яких веде до того, що слухач не може виділити із цього потоку певний звук.
2. Особливістю української орфоенії є чітка вимова всіх голосних звуків у наголошеній позиції. Глухі приголосні перед дзвінками одзвінчуються, а от дзвінки, як правило, не оглушуються. Тверді перед м'якими уподібнюються за м'якістю. Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими уподібнюються до шиплячих і навпаки.

§ 6. Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа

Про те, як уникнути помилок у передачі на письмі ненаголошених [e], [u], [o], про роль м'якого знака й апострофа на письмі та складні випадки їхнього правопису

Пригадайте

- Як перевірити написання ненаголошених голосних [e], [u]?
- Як передається м'якість приголосних на письмі?
- Коли в словах пишемо м'який знак?
- За яких умов ставимо у словах апостроф?

77. І. Прочитайте виразно текст, звертаючи особливу увагу на вимову ненаголошених і наголошених голосних. Поміркуйте, що символізують собою дві скрипки. Чому автор назвав свій твір баладою?

БАЛАДА ПРО ДВІ СКРИПКИ

Ой зробив хлопчина та й дві красні
скрипки –
Поділив надвоє снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

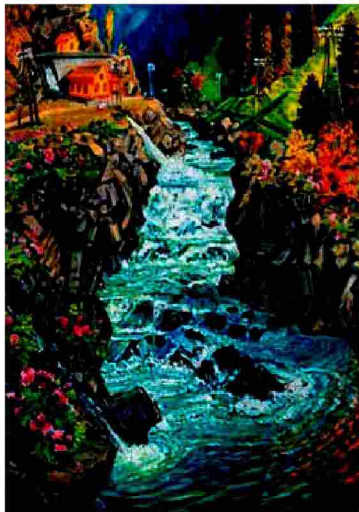
Закохались в нього дві сестри весною.
Одна – як та нічка, друга – мов
той день.

Перша просила грати сумної,
Друга хотіла веселих пісень.

А як розійшлися ті пісні луною,
Він замовкві скрипки сестрам двом
віддав.

Кожна дівчина стала вербою,
Легінь між ними явором став.

Залишив на світі дві самотні скрипки,
Залишив на світі снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

Ф. Манайло. Водопад

Там, де став явір понад пляями,
Знову я чую відлуння пісень:
Одна верба співає ночами,
Друга верба співає удень.

(В. Марсюк)

II. Укажіть у тексті слова з ненаголошеними [е],[и], поясніть їхню вимову й написання. Якщо можливо, змініть ці слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним.

III. Поясніть уживання тире в реченнях тексту.

Ненаголошені голосні

В українській літературній вимові плутаються ненаголошені голосні [е] з [и], [и] з [е], [о] з [у], що часто викликає труднощі в їхньому написанні. У цих випадках треба керуватися відповідними правилами.

У деяких словах з постійним наголосом (переважно іншомовного походження) невиразний звук рекомендується перевіряти за словниками. Наприклад: *пиріг, кишеня, пшениця, лопух*.

Зверніть увагу! У коренях дієслів, якщо далі з'являється наголошений суфікс *а*, пишемо *и*. Наприклад: *стира́ти* (хоч *терти*), *вмира́ти* (хоч *вме́рти*).

78. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть, якими правилами ви керувалися. Написання яких слів можна перевірити тільки за словником?

Л(о,у)пух, г(о,у)лубка, м(е,и)ліший, пром(е,и)ніє, ос(е,и)ні, тижд(е,и)нь, хлоп(е,и)ць, шел(е,и)стить, б(е,и)р(е,и)гина, тр(е,и)вога, бр(е,и)ніги, пп(е,и)ниця, м(е,и)лодійний, ап(е,и)льсин, м(е,и)нулий, тр(е,и)нувапня, л(е,и)вада, т(е,и)рмод(е,и)паміка, Окс(е,и)геп, степ(е,и)невий, д(е,и)ректор, ст(е,и)рати, зд(е,и)рати.

Запам'ятайте!

левада
минулий
пшениця
мелодія

 II. Перевірте правильність написання слів за допомогою орфографічного словника.

III. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення.

М'який знак

М'який знак після букв на позначення приголосних укажує, що ці приголосні треба вимовляти м'яко.

Якщо в українській літературній вимові приголосний звучить твердо, то м'який знак писати не треба. Труднощі в уживанні м'якого знака виникають там, де слід позначити м'якість приголосного. У таких випадках м'який знак пишуть не завжди, а тому треба керуватися відповідними правилами.

Апостроф

Нарядковий знак **апостроф** уживається для позначення роздільної вимови твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Наприклад: *в'язати – [віаза́ти]; бур'ян – [бурйа́н]*.

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки [йа], [йю], [йе], [йї]. Приголосний перед апострофом вимовляємо твердо.

Зверніть увагу! У написанні в словах м'якого знака й апострофа треба чітко розрізняти споконвічні українські слова й слова іншомовного походження, бо вони пишуться за різними правилами.

79. Слова, записані фонетичною транскрипцією, передайте звичайним письмом. Зіставте вимову й написання кожного слова. Поясніть уживання або відсутність у них м'якого знака чи апострофа.

[с'іл/с'кій], [морс'кій], [ц'в'ах], [л'уббвійу].

80. *Попрацюйте в парах.* І. Прочитайте слова іншомовного походження. Виберіть з них кожен 6–8 слів і продикуйте однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

Конферансьє, ательє, портгєра, мільярд, мільйон, каньйон, Ньютон, Нью-Йорк, альбатрос, досьє, кольє, віньетка, комп'ютер, бар'єр, кар'єра, Монтеск'є, миш'як, прем'єр, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура, інтер'єр, бюджет, бюро, бюлетень.

II. З'ясуйте за словником іншомовних слів лексичне значення не зрозумілих вам слів.

81. Запишіть іменники у формі давального відмінка однини. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

Наталка, Галька, Маринка, тваринка, сторінка, донька, донка*, соплка, хмаринка, скринька, хатинка, лялька.

*Донка – вудка для ловіння риби з дна водоймища.

Міркуйте! У слові *хатинці* м'який знак не пишемо, бо його немає і в слові *хатинка*, а в слові *скриньці* м'який знак пишемо, бо у слові *скринька* він є.

82. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте написання. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте їхню вимову й написання.

Камін..чик, нян..чити, тон..ший, змен..шення, доріжен..ці, зозул..чин, Гет..манчук, різ..блення, малесен..кий, ковал..с..кий, велетен..с..кий, донец..кий, дев'ят..сот, повіст..ю, міл..ярдер, чотир..ох, сл..озинка, батал..йон, компан..йон, вол..єр, здійсмают..ся, смієш..ся.

Запам'ятайте!

менший
тонший
доньчин
веньчин

II. Одне слово (на вибір) уведіть у складне речення. Речення запишіть.

83. *Два – чотири – всі разом.* Поясніть, чому в слові *свято* не пишеться апостроф, а в слові *зв'язок* – пишеться.

84. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть орфограму «Написання апострофа». Свою відповідь зіставте з поданим нижче міркуванням.

Пів(°)яблука, пів(°)ящика, лл(°)ється, моркв(°)яний, брукв(°)яний, медв(°)яний, духм(°)яний, торф(°)янистий, св(°)ятковий, Св(°)ятослав, возз(°)єднання, з(°)їжджати, без(°)ядерний, під(°)юджувати, перед(°)ювілейний, Лук(°)янівка, безхмар(°)я, матір(°)ю, любов(°)ю, дит(°)ясла.

Запам'ятайте!

свято
духмянний
пів'яблука
ллеться

- II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте вимову й написання.
III. З одним словом (на вибір) складіть речення, ускладнене відокремленим означенням.

Міркуйте! У слові *духмяний* апостроф не пишемо, бо перед буквою *л* стоїть буква на позначення приголосного, яка належить до кореня. У слові *розв'язати* перед *в* також стоїть буква на позначення приголосного, але вона належить не до кореня, а до префікса, тому апостроф пишемо.

85. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Підкресліть пунктограми й орфограми.

1. Було після дощу і громовиці плодів соло(д,т)ких в пелену зб(е,и)-реш й смакуеш їх соло(д,т)ких і духм(')яних а яблука вигупують в саду... (Г. Дудка). 2. А з(е,и)мля л(е,и)жить м(е,и)дова а поля пожаті мріють на городях дост(е,и)гають гарбузи з(е,и)леноребрї (М. Рильський). 3. Історія це св(')ятая св(')ятих народу недоторканна для злодійс(ь)ких рук (О. Довженко). 4. Запарувала рі(л,л,л)я т(ь)м(')яно забл(е,и)щали на сонці одвернуті лем(е,и)шами скиби з(е,и)млі (Г. Тютюнник). 5. Розт(й,о,ь)хквася соловейко на калин(ь)ці щось не (з,с)питьсся серед ночі сиротин(ь)ці (П. Грабовський). 6. Темряву тр(е,и)вожили криками півні танцювали леб(е,и)ді в хатї на стїні лопотїли крилами і рожевим пїр(')ям лоскотали мар(е,и)во золотим сузїр(')ям (В. Симоненко). 7. Затихли люд(ь)с(ь)кі голоси в мален(ь)кій хатин(ь)ці лише цвіркунї десь під печею та в старих стїнах зал(е,и)вались своїм цвіркотом... (Т. Бордуляк). 8. Скїльки слїз прол(е,и)лось на з(е,и)млі за мїл(ь)їони, мїл(ь)ярди рокїв. А коли вже запїзно тоді кожен каже Та я ж не хотїв (Г. Дудка).

II. Підкресліть граматичні основи, визначте види речень за будовою.

86. Третє зайве. У кожній групї слів знайдїть одне, яке відрїзняється від їнших двох написанням.

1. Близ(ь)кїсть, нян(ь)чити, тон(ь)ший.
2. Прод(е,и)шевити, к(е,и)шеня, ч(е,и)мпїон.
3. Пїдв(')язати, св(')ященик, торф(')яник.
4. Віт(е,и)р, бр(е,и)нїги, м(е,и)гелїк.
5. Б(')юлетень, їн(')екція, кон(')юнктура.

87. I. Спишіть слова, згрупувавши їх за видами орфограм. Уставте пропущенї букви або апостроф. Доповнїть кожную групу власним прикладом.

Їн..екція, д..ревце, миш..як, ад..ютант, прїор..тет, Х..юстон, прем..ера, Ч..каго, ст..повий, оч..р..тняий, д..циметр, с..п..лїйський, б..юро, порт..ера, тр..вожний, кол..є, Н..югон, Браз..лїя, д..ригент, вел..чальний.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Назвїть у них звуки й букви.

88. Позмагайтеся! Відгадайте і запишіть їменування поданих тлумачень. Усі відповідї – це слова їншомовного походження з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа.

1. Столиця Сполучених Штатів Америки.
2. Відомий фізик, їменем якого названо міжнародну одиницю сили.
3. Впорскування під шкіру або у вену яких-небудь лікувальних речовин.
4. Завїса з важкої, щїльної тканини на дверях або на вікні.
5. Особа, що очолює уряд, стоїть на чолї кабїнету міністрів.

6. Керівник колективу виконавців у хорі, оркестрі, оперному або балетному спектаклі.

7. Перша вистава п'єси в театрі, перший показ естрадної, концертної або циркової програми.

8. Одиниця довжини, яка дорівнює одній десятій частині метра.

9. Майстерня одягу, взуття, головних уборів.

10. Вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

↑ **89.** І. Доберіть і запишіть 5–10 слів з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа так, щоб ці слова асоціювалися з однією із зазначених нижче сфер людської діяльності.

Медицина, сільське господарство, культура, спорт, промисловість, туризм, економіка, література.

II. Складіть з кількома дібраними словами два складних речення.

📢 **90. Попрацюйте в парах.** Візьміть один в одного інтерв'ю (2–4 запитання) на тему «Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа».

91. Попрацюйте в парах. Складіть кожен словниковий диктант (8–10 слів) на правила написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

92. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких можливі орфографічні помилки.

Село стояло у в(е,и)л(е,и)чезній бал(ь)ці, а балкою протікала в(е,и)-ляючи ст(е,и)пова річ(е,и)чка. Один бік балки зр(е,и)вався в(е,и)сокою круч(е,и)ю. Скеля, пр(е,и)павши з(е,и)млею, поросла д(е,и)ревами. Поміж них слалася сте(ж,ш)ка, що доводила до містка через річку. Дж(е,и)-рело било зі скелі. Здавалося, якась в(е,и)л(е,и)чезна сила википула із землі страше(н,нн)у кам(ь)яну брилу. Вода в(е,и)тікала чистою холодною т(е,и)чією. На(в)коло було камі(н,нн)я, (з,с)кладене лю(д,т)с(ь)кою рукою. Хтось змурував цямри(н,нн)я, а на нім поставив давній образ. Не було вже видно малюва(н,нн)я, але, незважаючи на це, (щ)ороку на (З,з)елені св(ь)ята дівчата квітчали ікону над кр(е,и)ничкою (За Б. Грінченком).

II. Визначте, які засоби служать для створення художнього образу. Підготуйтеся до виразного читання тексту.

📢 **93.** Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть мовознавчу казку або вірш для п'ятикласників про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

Варіант Б. Підготуйте невелике мовознавче повідомлення про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

1. Оскільки ненаголошені голосні [е], [и], [о] звучать у вимові нечітко, для написання користуємося орфографічними правилами. Проте правопис деяких слів з такими голосними треба запам'ятати.

2. М'який знак є одним зі способів позначення м'якості приголосних на письмі, а за допомогою апострофа позначаємо роздільну вимову твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Для правильного написання м'якого знака й апострофа теж користуємося відповідними орфографічними нормами.

§ 7. Стилїстичні засоби фонетики

*Про звукові повтори і звуковідтворення
в художніх текстах, а також про милозвучність української мови
як характерну ознаку всіх її стилів*

94. Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко. Про що в ньому йдеться? Поміркуйте, чому «С» сичало, мов кобра, «Ю» пручалось, «А» приготувалося співати соло. Які асоціації викликають у вас названі літери (звуки)?

... Сичало «С», мов кобра на хвості.
Шкварчало «Ш», і «Ф» взялося в боки.
І вірне «К» уперше у житті
Зробило вбік категоричні кроки.

Стогнало «Н», пручалась буква «Ю»,
кусалось «Є», і «Т» кричало: «Тату!».
Сказало «Л»: «На цьому я стою!» –
Ну, тобто прямо з Лютера цитату.

Слухняне «А» було вже на мазі,
приготувалося заспівати соло,
перекрутилось на одній нозі,
неначе циркуль, – і замкнулось в коло.

Котився перстень літерою «О»,
його згубив мізинний палець змісту.
Тоді взяла я знову те перо,
Як і належить доброму стилїсту...

(Л. Костенко)

Пригадайте

- Які основні ознаки художнього стилю мовлення?
- Що таке асонанс і алїтерація?
- Яка роль звуконаслідування в художніх текстах?
- Які є засоби милозвучності української мови?

95. Прочитайте уривки віршів і порівняйте їхні звукові «малюнки». У якому прикладі відтворено душевний стан людини, а в якому – стан природи? Поміркуйте, з якою метою кожен автор використовує повторення однакових звуків. Чи підсилюється таким чином виразність? Зробіть висновок про стилїстичну роль звукових повторів.

1. Вітер в гаї не гуляє,
вночі спочиває;
прокинеться, тихесенько
в осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
рве на собі коси?
Хто се, хто се?» – тихесенько
спитає-повіє,
та й задріма, поки неба край
зачервоніє...

(Т. Шевченко)

2. До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!
Дивись і думай, моя доле, –
До думи дума доруша.

Стобальним, стоглобальним
болею
До неба дибитись душа.
До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!

(М. Вінграновський)

Кожен стиль має свої фонетичні особливості, але найбільше вони проявляються в художньому мовленні.

Звукові повтори

Як стилїстичний засіб підсилення виразності мовлення використовують звукові повтори.

Алїтерація

Алїтерація – повтор одного або кількох приголосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колїскову* (М. Вінграновський). У цьому прикладі алїтерація звука [с] підкреслює спокій природи.

Асонанс

Асонанс – повтор одного або кількох голосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *Була гроза, і грїм грїмїв, він так любив грїмити, що аж тремтів, що аж горїв на трави і на квіти* (М. Вінграновський). У цьому прикладі повторення голосного [ї] у поєднанні з алїтерацією яскраво увиразнює текст, створює ефект милозвучності.

Анафора

Звукова анафора – повторення однакових звуків на початку слів, рядків, речень твору. Наприклад: *І по клавішах сивого смутку ходять синї, сумні слони* (І. Драч).

Епіфора

Звукова епіфора – повторення однакових звуків наприкінці слів, рядків, речень твору. Наприклад: *На ланах, на травах, на сїбно-зелених, у житах злотистих, стрункоколоскових – гей там, там шумїли шуми! Там шумїли шуми!* (П. Тичина).

Рима

Рима – звуковий повтор, побудований на співзвучності кінцевих слів або їх частин. Наприклад:

*Ти пахнеш, як племїнь живиці,
Як бїленький дзвінок медуниці.
Як вулик, де сховане сонце,
Як маминих мрії волоконце.*

(Д. Павличко)

Звуконаслідування

Підсилюють виразність мовлення також **звуконаслідувальні слова**, що відображають звуки реальної дійсності. Наприклад: *Соломія сидїла перестрашено та прислухалася, про що шепоче морок. Шу... шу... шу... – починав він здалеку, шу... шу... шу... – одзивалося тут коло неї* (М. Коцюбинський).

Милозвучність мови

Одним із засобів виразності мовлення є **милозвучність** (евфонічність). Це характерна риса української літературної мови.

Милозвучність в українській мові досягається **чергуванням** голосних і приголосних *у – в, і – й*, використанням **фонетичних варіантів** повнозначних і службових слів, зокрема прийменників *з – із – зі, у – уві, під – піді – підо, над – наді*. Наприклад: *у дорозі, в Одесі; утре́те – втре́те; імла – мла; під столом – піді (підо) мною; зі столу – з дороги*.

Недотримання правил чергування призводить до виникнення чужих українській мові немилозвучних сполучень. Сприяє милозвучності й те, що дзвінкі приголосні не оглушуються (*різьба, ходьба*), а важкі для вимови групи приголосних **спроцуються** (*тиждень – тижневий*).

96. Прочитайте виразно уривки з віршів. Яким настроєм проінятий кожен з них? Які почуття вони викликають? Поясніть, як за допомогою асонансу авторам удалося втілити свої задуми. Відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

1. Під верболоззям в казані
Чорти різдвяне тісто місяць,
Й на золотому ковзані
Чумацьким Возом править місяць.
(М. Вінграновський)
2. Звичайна собі мить. Звичайна хата з комином.
На росах і дощах настояний бузок.
Оця реальна мить вже завтра буде спомином,
а післязавтра – казкою казок.
(Л. Костенко)

Міркуйте! У першому уривку дзвінкі [з] та [з'] наповнюють рядки бадьорим, веселим (навіть пустотливим) звучанням. Автор ніби грається цими звуками: у першому і третьому рядках уживає їх двічі, а в другому та четвертому – по одному разу, створюючи слухову асоціацію посилення-послаблення звуків: здається, можна навіть почути поришення снігу на морозі.

97. Мозковий штурм. Чому саме художній стиль вирізняється особливими фонетичними засобами?

98. І. Прочитайте речення. Визначте в них алітерації й асонанси. Поясніть роль цих засобів у кожному випадку.

1. Осінній день, осінній день, осінній! Осінній день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! – та сама *(Л. Костенко)*.

2. Замітна сніжинка сльозою зійшла на долоні, морозом шепнула мені сивина, що вже не повернуться юності нашої коні, бо надто далека між нами лягла далина *(Б. Олійник)*.

3. Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глухо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах *(О. Гончар)*.

4. Зеленим голосом сади зовуть зозулю, зелений борщ збігає на плити. Розплющив очі вечір на цибулю, картопля дивиться у землю золоту (*М. Вінграновський*).

5. Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить (*Т. Шевченко*).

II. Спробуйте дібрати слова, у яких звукове оформлення увиразнює лексичне значення слова. Наприклад, слова *грім*, *гуркіт*, у яких значущим є звук [р]. Уведіть дібрані слова в речення так, щоб вони створили звуковий образ.

99. I. Прочитайте тексти, дотримуючись норм літературної вимови. Знайдіть у них звукову анафору й епіфору. З'ясуйте стилістичну роль цих засобів.

1. Здається, часу і не гаю,
А не встигаю, не встигаю!
Щодня себе перемагаю,
Від суєти застерігаю,
І знов до стрічки добігаю,
І знов себе перемагаю,
І не встигати не встигаю,
І ні хвилиночки ж не гаю!

(*Л. Костенко*)

2. Мої думи заклопотаними горобцями –
За сніжинками за летючими...
(*В. Сосюра*)

3. Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Срібно стеляться сніжинки –
Спить самотній сад.

(*В. Кобилянський*)

4. Може б, мати тут ридала,
Може б, мила прилетіла,
Тільки б знала, тільки б знала,
Тільки б мала вільні крила.

(*Григорій Косинка*)

II. Які звуки римуються у віршах? Чи збігаються вони з епіфорою?

100. **Два – чотири – всі разом.** I. Прочитайте крилаті вислови. Поміркуйте, на якому стилістичному прийомі вони побудовані.

1. Зачепився за пень, та й простояв цілий день. 2. Горе тому, що на печі: сюди пече, туди гаряче; добре тому, що в дорозі – лежить собі на возі. 3. Кобила за вовком гналась, та вовкові в зуби попалась. 4. Добра свита, та не на мене шита.

II. Як ви розумієте зміст першого вислову? Доберіть і запишіть кілька прислів'їв чи приказок, які побудовані на тому самому стилістичному прийомі, що й подані.

101. I. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку. Простежте, як поет дібрав слова зі звуками, що символізують значення самого слова. Опишіть створені автором звукову й зорову картини.

В. Вернадський. Околиця

НА ОКОЛИЦІ БОРИСЛАВА

Я чую, як шумлять долини,
я чую темний гул лісний,
і шепіт втомлений ялини,
і мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння рині*,
шугання диму з димарів.
Вгорі – ліси сріблясто-сині,
внизу – розлив молочних нив.
І скрізь пливуть широкі звуки
гучної світлої землі.
Пливуть над села і над луки
пісенноносні кораблі.
Шум величезного вітрила,
мах нездоланного крила –
це музики земної сила
у людське серце увійшла.

(М. Бажан)

*Ринь, ринь – 1. Грубий пісок, гравій, галька. 2. Берег або дно річки з грубого піску, гравію, гальки.

II. Поміркуйте, які засоби служать для створення художнього образу. Знайдіть словосполучення з епітетами і метафорами.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

 102. Користуючись тлумачним словником, доберіть 5–10 слів, звукове оформлення яких увиразнює лексичне значення.

103. Фонетичний тренажер. Доберіть звуки, а потім з ними 5–10 слів, за допомогою яких можна описати в художньому стилі: а) літній ранок; б) листопад; в) завірюху; г) весняний гім.

104. Прочитайте уривок з усмішки Остапа Вишні. Доберіть до нього заголовок. Аргументуйте належність тексту до художнього стилю. Яку стилістичну функцію виконують вигуки та звуконаслідувальні слова в цьому тексті?

Пішов я з рушницею в ліс, може, думаю, де зайця підніму. Вийшов на личакову поляну, зирк! – а передо мною, ну, не далі як до комори, стоять дві кози й дивляться на мене. Отут у мене як затіпається! Не витримав: приложився – б-бах! – одна на місці! А друга втекла! Я біжу до неї і світу під собою не бачу! Прибіг, здіймаю череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги тремтять! Нічого й не бачу, нічого й не чую! Коли хтось по потилиці мене як шарахне, так я своїм лобом об козиначий тільки – лусь! А в очах огники тільки – блись! блись! блись! Отямився, а передо мною лісничий (*Остап Вишня*).

 105. I. Розгляньте ілюстрацію «Сорочинський ярмарок». Розкажіть, що на ній зображено та яким настроєм вона перейнята. Уявіть, що ви потрапили на ярмарок, зображений художником. Що ви могли б там побачити й почути? Які звуки переважали б?

II. Складіть за ілюстрацією і запишіть 2–4 речення, намагаючись передати зоровий і слуховий малюнки. Використайте алітерацію, асонанс чи звуконаслідування.

О. Литвинов. Сорочинський ярмарок

106. Прочитайте тексти. Визначте в них стилїстичні засоби фонетики. Які образи створено авторами за допомогою цих засобів?

1. Вігер віс, віс, мліс,
Навіває срібні сні,
Навіває злотні мрії,
Чеше кучері Весни.

То загляне в чорні прірви,
То злетить в блакить ясну,
То пелюстки білі зірве
І посипле на Весну.

То замовкне, то заграє,
То всміхнеться, то зітхне...
З кожним з нас таке буває,
Як кохання спалахне.

(Олександр Олесь)

2. СЛЬОТА

Ситом сіє сиві струї
Хтось химерний. Хмар хитоп
Розпростер на небі вігер.
Слизько. Слізно. Сумно. Сон.

Вимок ворон на ворітях.
Сльози скапують зі стріх.
Ластівка пройшла, як стрілка.
Сниться: Сяйво. Сонце. Сміх.

(Р. Купчинський)

3. Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок – усміхнений. І розпирає груди гостролоскоїтне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!

Струснувши росяне намисто, трава лягає у покїс. Налита, вистояна, у повній силі – якраз на порі...

З одного синього келишка лїниво вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. – вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюко! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти – ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса. Співає ранок – усміхнений (Є. Шморгун).

↑ **107.** Прочитайте вірш. Схарактеризуйте його звуковий фон. За допомогою яких мовних засобів автор творить цей фон?

Там, де втомно в темїнь тоне
Кучерявий вечір,
Хтось певтомним дзвоном дзвонить
Про чарївні речї.
Шелестять шовкові хмари
Безчисленним шовком.
Вечір хмарами гїтарить –
Марить безумовку.

Простягнулась ген з дїброви
Тїнь нїчного духа.
Вечір спом примружив брови
І напружив вуха.
Вечір чаром зачервонив
Монотонне плесо.
Хтось в чарївнїм царствї тонїв
Вїдправляє месу.

(В. Кобиланський)

Із глибин мовознавства

Звуки нашої мови – це не лише сухий, механїчний засїб, за допомогою якого будуються самї слова, не мертвий акустичний матерїал, – кожен звук малює собою цїлу картину, малює її не тїльки в мовї, а в голосах природи, зрїднюючи її з людиною своїми звуковими чарами. Тому письменники свїдомо звернули увагу на цей бїк життя звукїв, вбачаючи в ньому корисний художнїй засїб словесної творчостї.

108. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм лїтературної вимови та намагаючись передати інтонацїєю вїдчуття лїричного героя. Проаналїзуйте засоби милозвучностї тексту.

І ранковї, й вечїрнї дороги чаять у собї таємницю, сподївання і жаль. І скїльки не збираєшся у тї дороги, вони коливаються перед очима, проходять через усе твоє серце, насновують на нього надїї, розмотують пережитє.

Яксь незабагненна сила й принада є у синїм туманцї далини, вїн з дитинства бентежить і вабить тебе. І довїку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторїнка життє, що там, у рамцї росяпих дїбров чи сипьооких лукїв, загубився такий закуток землї, який не снївся і генїям Вїдродження, що, може, там по ранїшнїх чи вечїрнїх росах поспїшає назустрїч тобї твоє щастє.

І ранковї, й вечїрнї дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали її досвїтнї й вечїрнї зорї, як хвилювала сиза свїтанкова і рожева вечїрна роса (*М. Стельмах*).

109. І. Спишїть речення, вибираючи з дужок найбільш доречнїй варїант букви. Пояснїть свїй вибїр. Позначте в реченнях логїчно наголошенї слова і мїсця пауз.

1. Садок (у,в)же одцвївся (ї,й) густо (у,в)крив землю бїлими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (ї,й) моляться бїлї троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) серце (у,в)пала їскра блаженства, залишивши (у,в) ньому навзвжди вїдчуття неба (*В. Шевчук*). 4. (І,й) на грядках, (у,в) кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а (у,в) борознах, як снїг (у,в) проваллї, бїлїє опалїй цвїт (*Г. Тютюнник*). 5. Коли (у,в)читель не (у,в)мїє завоювати повного довїр'я своїх учнїв, вїн нїколи не буде справжнїм (у,в)чителем (*Ю. Збанацький*). 6. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обїзветься (з,зі,їз) свого затїпш-

ку (М. Коцюбинський). 7. Здається, він (і,й) справді стоїть на лівому фланзі, (і,й) там, (у,в) чітких шеренгах, зблискує його багнет (І. Цюпа).

II. Які засоби милозвучності притаманні українській мові? Наведіть приклади з цієї та попередньої вправ.

110. Доберіть з вашої хрестоматії з української чи зарубіжної літератури 2–4 приклади використання в художніх творах засобів виразності (асонансу, алітерації, звукової анафори й епіфори, звуконаслідування).

111. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий опис у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «На міднім небі вечір по-чорнів», «Свіча плакала», «Вертається той довгий листопад», «У росах стелеться трава».

Варіант Б. Складіть і запишіть невелику розповідь у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «Зустріч у лісі», «Очікування дощу», «Радість хлібороба», «На полюванні».

112. Напишіть твір на одну з мовознавчих тем: «Що не звук – то подарунок», «Кожен звук промовляє до мене», «Звукове живописання». Висвітліть у творі питання зв'язку звуків людської мови і природи, звукового символізму, сприйняття звуків, звуконаслідування тощо.

ВИСНОВКИ

1. У художньому стилі мовлення з метою підсилення виразності широко використовують звукові повтори, зокрема алітерацію, асонанс, звукову анафору й епіфору. Таку функцію виконують і звуконаслідувальні слова.
2. Характерною ознакою всіх стилів української мови є милозвучність, яка потребує свідомого прагнення уникати незграбності в поєднанні звуків під час мовлення.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

113. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Опрацювання тем з фонетики, орфоенії та стилістики для мене було корисним тим, що...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

114. Тест для самоперевірки.

1. Правильну вимову відображає фонетичний запис обох слів у рядку:

- А** ходьба [хот'ба], джміль [джм'іл'];
Б займаєшся [займа́йе'с'а], свято [свй'аго];
В джерело [дже'ре'л'о], вокзал [вог'зал];
Г колеться [коле'т'с'а], сніг [с'н'іх].

2. Уподобнюються під час вимови приголосні в усіх словах рядка:

- А** подорож, (на) стежинці, просьба;
Б ящїрка, казка, співачці;
В насіння, стїжки, зчистити;
Г боротьба, пісня, легко.

3. Літеру *e* на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:
- А тр..мгїти, ст..хати, р..читатив;
 - Б зал..вати, квіт..нь, леб..диний;
 - В ос..литися, к..шення, м..нулий;
 - Г майст..р, чер..да, шел..стїти.
4. М'який знак НЕ пишеться в усіх словах рядка:
- А нян..чин, Уман..щина, порт..ера;
 - Б мен..ший, мїл..ярд, ойкан..ня;
 - В віс..сю, ін..ший, хатин..ці;
 - Г кин..мо, ріж..мо, скрин..ці.
5. У реченні *І дай ще сили того дня дїждати!* (Д. Павличко) використано:
- А асонанс;
 - Б алїтерацію;
 - В анафору;
 - Г епїфору.
6. Звуковїдтворення наявне в уривку:
- А А ще я люблю, як з лісу несподївано вигулькне хатина, заскриплять ворїтця, побїжать стежки до саду і до пасїчиська (*М. Стельмах*).
 - Б І він їде, і я собі їду. Їдемо удвох пїд вечїр по стежинї. А він менї дудукає: ду-ду! А далї яр і дїти у ожинї (*Л. Костенко*).
 - В У синьому морї я висїяв снї, у синьому морї на синьому глїї я висїяв снї із твоєї весни, у синьому морї з весни із твоєї (*М. Вінграновський*).
 - Г Ти вчиш любити все, що перемїнне і що незмїнне, як незмїнний свїт... Розсипалися круглі намистинки... (*П. Тичина*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Які типи норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Чому не можна порушувати літературну норму?
2. Які основні норми вимови голосних звуків? Наведїть приклади.
3. Які основні норми вимови приголосних звуків? Наведїть приклади.
4. Назвїть основні правила написання ненаголошених голосних. Наведїть приклади.
5. Розкажїть про роль апострофа в українському письмї. У яких випадках ставимо апостроф?
6. Коли пишемо м'який знак? Наведїть приклади.
7. Які фонетичні засоби властивї художньому стилю? З якою метою вони використовуються?
8. Розкажїть про асонанс та алїтерацію як засоби виразностї мовлення.
9. Чому українську мову називають милозвучною? Які засоби милозвучностї їй притаманні?
10. Наведїть кїлька прикладів використання в художніх творах засобів фонетичної стилїстики.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Створіть **рекламу норм української літературної вимови**.

Мета реклами: спонукати носіїв мови дотримуватися норм української літературної вимови.

Поради щодо роботи над проектом

1. Окресліть матеріал, який стане предметом вашої реклами (тема чи її окремих фрагмент).
2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама та якого результату ви очікуєте.
3. Продумайте форму реклами (реклама на телебаченні, радіо, біг-борді, у друкованих засобах масової інформації тощо), її тривалість (обсяг).
4. Зверніть увагу, що в рекламі кожне слово, дія чи зображення має велике значення.
5. Телевізійну рекламу можна інсценізувати або підготувати її словесний опис.

Якщо бажаєте, можна провести в класі конкурс реклам. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне із звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо. Кращі проекти запропонуйте адміністрації вашого навчального закладу для їх показу.

Мовні поради

Щоб вас було приємно слухати

- Не варто без потреби говорити дуже швидко. Тягуче, повільне мовлення відволікає слухача від основної думки.
- Не потрібно говорити безпричинно голосно. Вадою є і дуже тихе мовлення, не зумовлене відповідною ситуацією.
- Треба уникати різких коротких інтонацій.

Говоріть правильно!

Правильно	НЕправильно
балет	балєт
Ганс	Ханс
Гофман	Хофман
Гете	Гьоте
Запорізька Січ	Запорозька Січ
Йоганнесбург	Йоханнесбург
Кельн	Кьольн
лекція	лекція
Лета	Лєта
нігілізм	нігілізм
проблема	проблема
телеграма	телеграма
Челенджер	Челєнджер

Правильно	НЕправильно
вівтар (олтар)	алтар
лікування	врачування
вантаж	груз
постачальник	поставщик
мрячити	моросити
підбурювати	підстрікати
виходить	получається
хутровий	пушний
чотириногий	четвероногий
швачка	швея
отрута	яд
гнаний	гонимий
вразливий	ранимий

Розрізняйте!

Гривня і гривна

Грошова одиниця України зветься *гривня*, а *гривна* – це металева шийпа прикраса у вигляді обруча. *Гривня* відмінюється як *вишня*: *дві гривні* (а не *гривни*), *шість гривень* (а не *гривен*), *двадцятьма шістьма гривнями* (а не *гривнами*) і под.

Кампанія і компанія

Ці два слова не лише не тотожні у вимові, а й вельми віддалені щодо походження та значення. *Кампанія* пов'язане з фр. *campagne* «похід» і використовується для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання (наприклад, *виборча кампанія*, *посівна кампанія*). *Компанія* походить від іт. *compagnia*, що означає «група осіб, пов'язаних певними інтересами» (наприклад, *весела компанія*) (За О. Пономаревим).

ЗВУКОВИ ВІДЧУТТЯ

Дослідники звуко символізму переконалися, що різні звуки викликають неоднакові асоціації. Зокрема, як «погані» звуки опитувані назвали [х], [ш], [ж], [ц], [ф], як «грубі» – [б], [д], [г], [ж], як «гарний», «ніжний» – [л].

Відомий український мовознавець *Олександр Потебня*, наприклад, окремі звуки пов'язував із почуттєвою сферою людини: [а] для нього – загальний вияв рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, але одночасно й подиву; в [у] виявляється почуття протидії, страху; [і] – це вияв любові, прагнення наблизити до себе предмет, добре його сприйняти.

Звуковий зміст тексту, значення звукової форми в мові сьогодні об'єднують у суспільних пошуках зусилля філологів і математиків, психологів і художників, поетів і кібернетиків. Ідеться передусім про пошуки гармонії між звучанням і значенням слова (*О. Сербенська, М. Волощак*).

Зорова поезія

КИЇВ УВЕЧЕРІ

100жартів нами100
гу100,
тлу100,
чи100,
промени100,
про100рово на100яне мі100.

(*М. Мірошніченко*)

Тавтограма

ГАЗЕЛЬ

Сліпучо-срібна стрічка снігу...
Сороки стрекіт сгрішив стріху.
Село селянські слуха сни.
Сніг сіється-снується стиха...
Спросоння скрикне сива сойка.
Старезний стовбур –
Скрушно сміхом...
Сахнеться серце... стрепенеться
Сказанням старовинним скіфа.

(*А. Мойсієнко*)

СКОРОМОВКИ

Прочитайте скоромовки, дотримуючись норм літературної вимови.

Повтори разів три:
Памір, Армавір,
Гібралтар, Гвадалквівр...
Чи досягнеш ти Ла-Маншу,
язика не поламавши?
(*Д. Білоус*)

Глянь: у лелечій у оселі
в білих льолях милі лелі.
Лелі, леленьки малі
у кубельці, у теплі.
(*Д. Білоус*)

*Кожне слово людську історію чудово,
як чиста крапля, відбива.*

М. Рильський

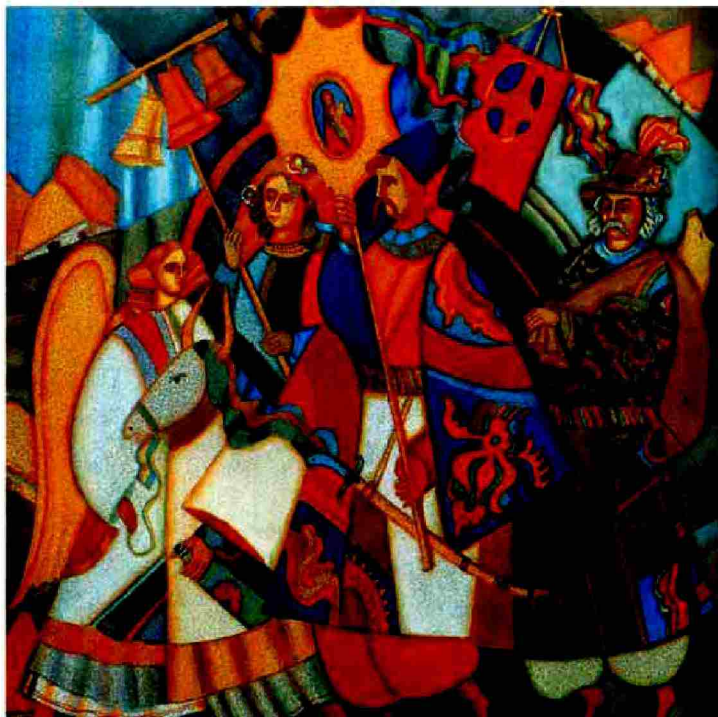
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З БУДОВИ СЛОВА, СЛОВОТВОРУ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- морфологічну будову слова, способи творення слів;
- стилістичні особливості значущих частин слова;
- стилістичні засоби словотвору.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою, визначати способи творення слів;
- визначати стилістичні функції в тексті значущих частин слова;
- використовувати правильно і доречно словотворчі засоби в мовленні;
- правильно писати слова з орфограмами в коренях, префіксах і суфіксах.

Словотвір (від лат. *derivacio* – відхилення, утворення) – це розділ мовознавства, який вивчає структуру слів і способи їхнього творення.

§ 8. Морфологічна будова слова. Творення слів

*Про значущі частини слова, твірну основу,
способи словотворення та основні орфограми в коренях,
префіксах і суфіксах*

Пригадайте

- З яких значущих частин складаються слова?
- Що відрізняє спільнокореневі слова від форм слів?
- Які є основні способи словотворення?

115. Порівняйте записані парами слова. Визначте їхню будову. Чим цікаві ці слова з погляду словотворення? Поміркуйте, яке слово кожної пари є похідним, а яке – твірним. Обґрунтуйте думку.

Доярка – дояр.

Швея – швейник.

Бандурист – бандуристка.

Спортсмен – спортсменка.

Будова слова

Слова поділяються на **морфем**и – найменші значущі частини (**корінь**, **префікс**, **суфікс**, **закінчення**). За допомогою префіксів і суфіксів утворюються нові слова та їхні форми, а за допомогою закінчень – лише форми слова.

Морфем

БУДОВА СЛОВА			
Основа слова			Закінчення
Префікс	Корінь	Суфікс	Виражає граматичне значення слова
Виражає лексичне значення слова			

Відповідне розміщення морфем у слові є його **будовою**.
Наприклад:

ученьк, переведенний, високо, ходити.

Зверніть увагу! При визначенні кореня треба враховувати чергування звуків. Наприклад: ходити – ходжу – хід (спільнокореневі слова).

Слово-творення

Основним засобом збагачення словникового складу мови є **словотворення**. При цьому нові слова утворюються на основі вже існуючих.

Твірна основа

Основа, від якої твориться нове слово, називається **твірною**. До неї додаються словотворчі суфікси і префікси (афікси). Наприклад:

1. ліс + ов → лісовий (твірна основа ліс).

2. лісов(ий) + ик → лісовийк (твірна основа лісов).

Похідні слова

Слова поділяються на **непохідні** і **похідні**. Похідне слово мотивується через зв'язки з іншим словом того самого кореня.

Порівняйте:

ліс → *лісо^вий* → *лісо^вик*
(непохідне) (похідне) (похідне)

Способи словотворення

Слова в українській мові творяться різними способами.

Способи словотворення	
Суфіксальний	<i>осінний</i> ← <i>осінь</i> + <i>н</i>
Префіксальний	<i>премудрий</i> ← <i>пре</i> + <i>мудрий</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>запїчок</i> ← <i>за</i> + <i>пїч</i> + <i>ок</i>
Безафіксний (відкидання морфем)	<i>пуск</i> ← <i>пускати</i>
Складання слів або основ слів	<i>рута-м'ята</i> ← <i>рута</i> + <i>м'ята</i> ; <i>працездатний</i> ← <i>праця</i> + <i>здатний</i>
Складання усічених основ	<i>облком</i> ← <i>обласний</i> + <i>комїтет</i> ; <i>ЄС</i> ← <i>Європейський Союз</i>
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	<i>черговий</i> (іменник) ← <i>черговий</i> (прикметник) <i>учень</i>

116. І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чи розкриває заголовок тему висловлювання?

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВОВА

Небагато міст можна порівняти з музеями просто неба. Саме до них належить Львів, у чудових архітектурних ансамблях і пам'ятниках якого втілена складна історична доля, пов'язана з багатовіковою боротьбою українського народу проти чужоземних пригноблювачів, відображений розвиток архітектури від давньоруських і готичних будівель XIII–XVI століть, творів модерну й конструктивізму перших десятиріч двадцятого століття до сучасних споруд. Сам план міста з вулицями, що радіально розходяться від середнього ядра, характерний для поселень, які склалися століттями.

Місто Львів

Особливість архітектурної спадщини міста – її багатонаціональний характер, історично зумовлений важливим значенням Львова в міжнародній торгівлі. Поряд з корінним українським населенням тут жили й

трудилися вірменські купці та ремісники, німці, поляки, євреї, працювали італійські майстри-будівничі тощо. Загальноєвропейські стильові системи, збагачені місцевими традиціями, що беруть свій початок з часів Київської Русі, лишили на львівській землі глибоко самобутні витвори, які складають одну з найяскравіших сторінок в історії культури України.

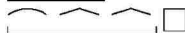

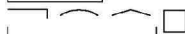
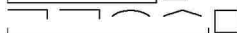
Львів виник як невелике місто-фортеця Галицько-Волинського князівства, а виріс у значний економічний і культурний центр, що справив великий вплив на розвиток архітектури довколишнього регіону (Т. Трегубова, Р. Мих).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Укажіть два повнозначних слова, творення яких неможливо пояснити.
2. Випишіть слова, які містять три і більше морфеми. Розберіть ці слова за будовою.
3. Випишіть форми слова *місто*. Виділіть закінчення.
4. Знайдіть два слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Виділіть словотворчі суфікси і префікси.
5. Знайдіть два слова з нульовими закінченнями. Змініть ці слова так, щоб закінчення стали буквеними. Чи є в тексті слова без закінчень?
6. Наведіть приклади похідних слів. Від яких слів їх утворено? Визначте твірні основи.
7. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.
8. Доберіть успо до слів *Львів* і *архітектура* спільнокореневі.
9. Утворіть від слів *місто* і *вулиця* по два нових.

117. Мікрофон. Чи доречно змінювати, осучаснювати архітектурну спадщину наших міст? Чому?

118. I. Згрупуйте і запишіть подані слова за схемами. Виділіть у словах твірні основи. Доповніть кожну групу власним прикладом.

1.
2.
3.
4.
5.

Безхмарний, зв'язок, бігти, жайворонок, високо, водянистий, порозносила, майстерня, городина, безперешкодний.

II. Визначте слова, які не мають закінчень, і слова з нульовим закінченням.

119. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Накресліть схему першого речення.

1. Ми ніколи не станемо математиками навіть знаючи напам'ять усі чужі доведення якщо наш розум не здатний самостійно розв'язувати проблеми (Р. Декарт). 2. Мої сліди змиває сірий дощ їх обриси травою заростають (Н. Кир'ян). 3. Об стежку вдарилося тверду і розколось до зернини останнє яблуко в саду (Л. Талалай). 4. Маленький хлопчик молоко несе у білому бляшаному бідоні а надвечір'я сторожко пасе